

Γεωπολιτική, *Machtpolitik* και ένας ελληνοτουρκικός πόλεμος: μία κριτική προσέγγιση

ΑΛΕΞΗΣ ΗΡΑΚΛΕΙΔΗΣ

ΑΝ μία διεθνής κατάσταση «ορισθεί ως αληθινή είναι αληθινή στις συνέπειές της»¹. Το ίδιο συμβαίνει και με τις θεωρίες στο μέτρο που επηρεάζουν τον τρόπο που ένας λαός αντιλαμβάνεται τον κόσμο και με βάση αυτή την αντίληψη συμπεριφέρεται. Εάν η διαπίστωση αυτή είναι ορθή, τότε η θεωρία του Παναγιώτη Κονδύλη περί γεωπολιτικής και ελληνοτουρκικού πολέμου πρέπει να γίνει αντικείμενο κριτικής εκτίμησης, τόσο ως προς τα επιχειρήματα όσο και ως προς τις ενδεχόμενες συνέπειες. Στο τελευταίο κεφάλαιο της μελέτης του *Θεωρία του Πολέμου*, με τίτλο «Γεωπολιτικές και στρατιωτικές παράμετροι ενός ελληνοτουρκικού πολέμου»², διατυπώνεται με σαφήνεια, χωρίς επιστημονικές φιοριτούρες και υπεκφυγές, μία ακόμη εκδοχή της πολιτικής της ισχύος (*Machtpolitik*) όπως ερμηνεύεται κατά τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα.

Οι σχολές της Realpolitik και της Machtpolitik στην Ελλάδα
Στην Ελλάδα η επικρατούσα μέχρι πρότινος επιστημονική σχολή στις Διεθνείς Σχέσεις κινείται στο χώρο του παραδοσιακού θεωρητικού παραδείγματος του ρεαλισμού (*Realpolitik*). Όπως παρατηρεί ένας από τους κύριους εκπροσώπους του ρεαλισμού στην Ελλάδα, ο Θεόδωρος Κουλουμπής, η σχολή αυτή λαμβάνει σοβαρά υπόψη τους παράγοντες ισχύος και συσχετισμού δυνάμεων και υπογραμμίζει την ανάγκη για σύνεση και πραγματισμό στην εξωτερική πολιτική. Η Ελλάδα τοποθετείται από πολιτική και οικονομική άποψη στις ανεπτυγμένες χώρες. «Ακρογωνιαίος λίθος» της ελληνικής στρατηγικής θεωρείται η ενσωμάτωση της χώρας, τυπικώς και ουσιαστικώς, στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Η Ελλάδα έχει το προνόμιο να βρίσκεται στο χώρο της σταθερότητας και της δημοκρατίας, έναν χώρο που έχει εγκαταλείψει μια για πάντα την πολιτική των εδαφικών διεκδικήσεων, του αλυτρωτισμού και του άκρατου εθνικισμού στην εξωτερική πολιτική. Σύμφωνα με τον ο Θ. Κουλουμπή, από το 1974 έως σήμερα, οι συνταγές της σχολής αυτής έχουν λίγο-πολύ επικρατήσει στην άσκηση της εξωτερικής πολιτικής, παρά το φιάσκο του «Σκοπιανού», το Αλβανικό («Βορειοηπειρωτικό»), το Κυπριακό παλαιότερα και τις «φραστικές εξάρσεις πατριωτικής πλειοδοσίας»³.

Τονίζεται η ανάγκη να αντιμετωπισθεί με σύνεση και νηφαλιότητα η «αναθεωρητική πρόκληση» της Τουρκίας, η οποία θεωρείται αδιαμφισβήτητη, ειδικά από το 1974 και έπειτα. Από τη σκοπιά αυτή κρίνεται αναγκαία η ικανότητα για αποτροπή της χώρας, που εξασφαλίζεται με επαρκή στρατιωτική ισχύ, αλλά και με ισχυρή οικονομία, σοβαρές διεθνείς πρωτοβουλίες της χώρας στην περιοχή, κλπ και όχι με υστερίες, τυμπανοκρουσίες και ξέφρενους εξοπλισμούς (οι τελευταίοι θίγουν καιρία την ελληνική οικονομία, δηλαδή ένα βασικό παράγοντα ισχύος της χώρας). Παράλληλα οι καλές σχέσεις και η αυξημένη συνεργασία με όλους τους βόρειους Βαλκάνιους γείτονες, είναι απαραίτητη για να μην βρεθεί ποτέ η χώρα στον κίνδυνο μιας πολυμέτοπης αντιπαράθεσης, κίνδυνος που στο πρόσφατο παρελθόν είχε διαφανεί με την άστοχη ελληνική πολιτική στο περιήμιμο «Σκοπιανό» και με την Αλβανία. Έτσι η χώρα θα είναι σε θέση να αντιμετωπίσει τον έναν πραγματικό κίνδυνο ο οποίος είναι η Τουρκία. Από την άλλη, τονίζεται ότι η Τουρκία μπορεί να είναι σήμερα απειλητική και αναθεωρητική αλλά αυτό δεν είναι κάτι το εγγενές και ανεξίτηλο, πολιτισμικά, συστημικά ή γεωπολιτικά, αλλά οφείλεται κυρίως σε εσωτερικούς λόγους. Η χρόνια πολιτική αστάθεια της χώρας αυτής, το δημοκρατικό της έλλειμμα, ο πλημμελής σεβασμός των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, η έλλειψη κοινωνικής δικαιοσύνης, η κηδεμονία που υφίσταται από τον στρατό, οι προκρούστειες επιταγές του κεμαλισμού περί τουρκικού έθνους που δεν επιτρέπουν την ύπαρξη των Κούρδων ως ξεχωριστού λαού (ούτε καν ως μειονότητας) ή έναν πολιτικό ρόλο στο Ισλάμ, είναι οι σημαντικότερες αιτίες του τουρκικού αναθεωρητισμού. Επίσης πρέπει να συνυπολογισθεί η αυξανόμενη επιρροή του εθνικισμού και της μισαλλοδοξίας τα τελευταία χρόνια (όπως άλλωστε και στην Ελλάδα) και της πατριωτικής πλειοδοσίας όχι όμως τόσο υπό τον αναχρονιστικό παντουρκισμό, αλλά περισσότερο μέσα από τον αριστερίζοντα αντιδυτικισμό (Ετζεβίτ, Σουϊσάλ και άλλοι). Ενόψει όλων αυτών συμπεραίνουν οι εκπρόσωποι της σχολής αυτής, είναι προς το εθνικό συμφέρον της Ελλάδας ο εκδημοκρατισμός της Τουρκίας (χωρίς επουδενί λόγω αποκλεισμό των Ισλαμιστών ή των Κούρδων), και η ενίσχυση του ευρωπαϊκού της προσανατολισμού⁴.

Με σημερινούς όρους η τοποθέτηση που σκιαγραφήθηκε αντιστοιχεί με τον λεγόμενο ήπιο ρεαλισμό στη διεθνή επισημονική κοινότητα των Διεθνών Σχέσεων.

Τα τελευταία χρόνια η σχολή αυτή έχει ως κύριο εγχώριο ανταγωνιστή όχι τον πλουραλισμό/νεοφιλευθερισμό⁵, όπως σε όλες τις άλλες σύγχρονες χώρες, αλλά μία σχολή που προτείνει τη στρατηγική της πολιτικής της ισχύος. Με όρους της διεθνούς βιβλιογραφίας θα μπορούσαμε να πούμε ότι πρόκειται για μία ελληνική παραλλαγή της τάσης που είναι γνωστή ως «άκαμπος» ή «δογματικός ρεαλισμός»⁶, όπως είχε αναπτυχθεί στην απαρχή του Ψυχρού Πολέμου από τον Hans Morgenthau. Ωστόσο, η εγχώρια αυτή ανταγωνιστική παραλλαγή είναι ιδιότυπη, μία ελληνοκεντρική εκδοχή του άκαμπτου ρεαλισμού. Δεν υποστηρίζονται τόσο οι θέσεις των πατέρων του Ρεαλισμού, Carr, Morgenthau και Schwarzenberger, όπως είχαν διατυπωθεί μάλιστα υπό την επήρεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, δηλαδή της «πολιτικής της ισχύος» (*power politics*) η οποία ερμηνεύεται ως ένα είδος επιρροής που συμπεριλαμβάνει την στρατιωτική ικανότητα και άλλους παράγοντες ισχύος, όπως την οικονομική δύναμη, την πολιτική σταθερότητα, κλπ⁷. Πρόκειται περισσότερο για τις θέσεις της *Machtpolitik* όπως την αντιλαμβάνονταν ο Bismarck και η «διπλωματία της κανονιοφόρου» των Μεγάλων Δυνάμεων του 19ου αιώνα, δηλαδή για τον πόλεμο και την απειλή και χρήση βίας ως τις κύριες και πλέον αποτελεσματικές στρατηγικές στην εξωτερική πολιτική.

Η διάκριση αυτή μεταξύ *Machtpolitik* από *Realpolitik* γίνεται ακόμη πιο σαφής στην πρόσφατη παρέμβαση του Παναγιώτη Κονδύλη για τα ελληνοτουρκικά.

Η θεώρηση του Π.Κονδύλη: γεωπολιτική και πόλεμος

Θα επιχειρήσουμε καταρχήν να συνοψίσουμε, όσο γίνεται με περισσότερη ακρίβεια, τη θεωρία του Παναγιώτη Κονδύλη όπως εμφανίζεται στο επίμετρο της ελληνικής έκδοσης του βιβλίου του *Θεωρία του Πολέμου*. Το κεφάλαιο αυτό είναι αυτοτελές και χρήζει ξεχωριστής μελέτης ως πρόταση για τον 21ο αιώνα (το υπόλοιπο βιβλίο γράφτηκε το 1988). Τρεις υποθέσεις, κατά την γνώμη μας κλειδιά, δομούν την όλη προβληματική του συγγραφέα και προσφέρουν τα εργαλεία για να κατανοήσουμε το οικοδόμημά του ως προς τα ελληνοτουρκικά.

Υπόθεση πρώτη: «Ο πόλεμος είναι η συνέχιση της πολιτικής με άλλα μέσα». Ερμηνεύοντας την γνωστή ρήση που αποδίδεται στον Karl von Clausewitz (1780-1831)⁸, εξετάζει την επιτυχή διεξαγωγή του πολέμου «ως σκοπό καθ'εαυτόν». Θεωρεί ότι η πολιτική οφείλει «να συμμορφώνεται με την λογική του πολέμου» και ο πόλεμος να συμμορφώνεται με την λογική «της τεχνικής υφής των όπλων και των σπλικών συστημάτων, η οποία από μόνη της μπορεί να επιβάλει μία στρατηγική απόφαση, π.χ. την απόφαση επιθετικής ή αμυντικής διεξαγωγής του πολέμου» (σελ. 382). Με άλλα λόγια πρόκειται

για την υπαγωγή της πολιτικής στην διεξαγωγή του πολέμου. Ο πόλεμος αποτελεί αναπόσπαστο και απαραίτητο τμήμα της πολιτικής και διαθέτει την δική του λογική.

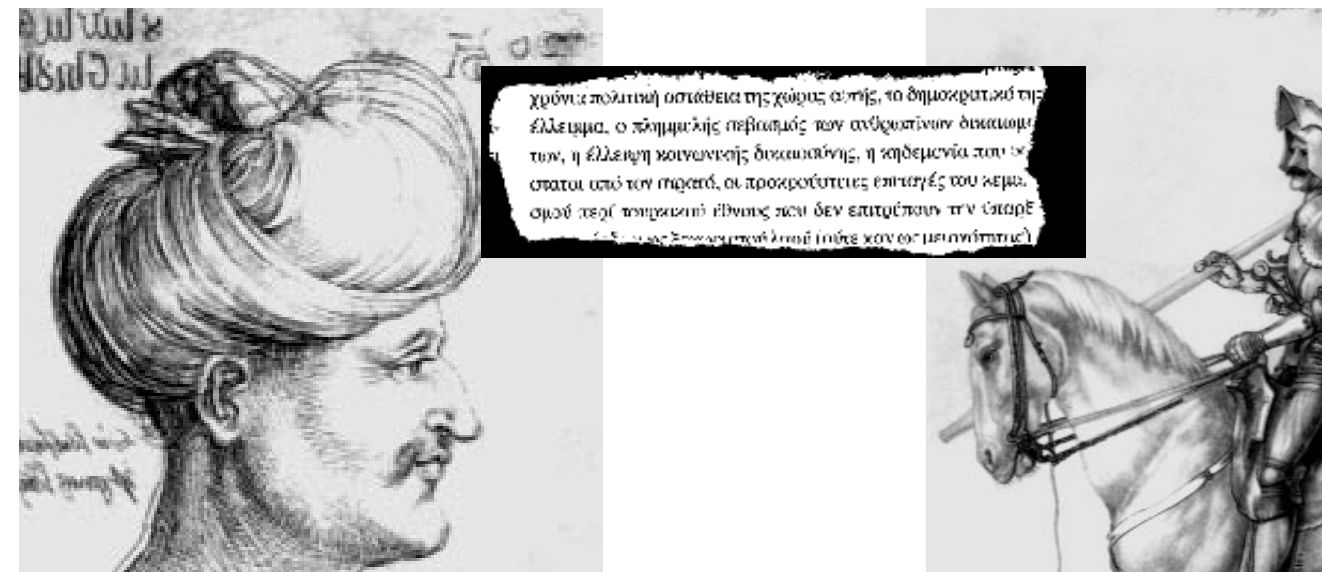
Υπόθεση δεύτερη: Ισχυρή χώρα είναι αυτή που παρουσιάζει «πληθυσμιακή έκρηξη», που την οδηγεί σε οικονομικό *take off* και σε επεκτατική εκδίπλωση του γεωπολιτικού της δυναμικού (σελ. 386, 388). Αυτό είναι κάτι το αναπόφευκτο και γίνεται σε βάρος εθνών που, αντίθετα, συρρικνώνονται γεωπολιτικά, παρουσιάζουν μικρή αύξηση του πληθυσμού τους και φθίνουσα οικονομία. Έχουμε δηλαδή εδώ μία επαναδιατύπωση της νετερμινιστικής θέσης περί γεωπολιτικής, όπως είχε υποστηριχθεί στις αρχές του 20ου αιώνα και τον μεσοπόλεμο.

Υπόθεση τρίτη: Αν σε μία χώρα το έθνος συμπέσει με το κράτος και, ως εκ τούτου «δεν έχει ζωτικούς ιστορικούς και πολιτικούς στόχους έξω από τα σύνορά της» θα στερείται «ό,τι ακριβώς κρατά ένα συλλογικό πολιτικό υποκείμενο σε ένταση και εγρήγορη υποχρεώνοντάς το να υπερβαίνει αδιάκοπα τον εαυτό του» (σελ. 389). Θα περιοριστεί σε «παθητική αυτοσυντήρηση» και μοιραία θα οδηγηθεί σε «γεωπολιτική συρρίκνωση» προς όφελος του κράτους που παρουσιάζει «υπερεκχειλίση του γεωπολιτικού δυναμικού» (σελ. 389).

Οι θέσεις αυτές βρίσκουν την εφαρμογή τους στην σημερινή ελληνοτουρκική διαπλοκή. Ο Π. Κονδύλης υποστηρίζει ότι από το 1922 και έπειτα, για την Ελλάδα «αρχίζει η αντίστροφη μέτρηση που διαρκεί μέχρι σήμερα» (σελ. 384). Το έθνος συρρικνώνεται, αναδιπλώνεται και ακρωτηριάζεται, σε μία μάλιστα «εξαιρετικά πυκνή αλυσίδα εθνικών καταστροφών μέσα σε διάστημα ελάχιστο από ιστορική άποψη» (σελ. 384). Το κράτος «δεν στάθηκε σε καμμία φάση ικανό να προστατεύσει αποτελεσματικά τον ευρύτερο ελληνισμό και να αναστείλει την συρρίκνωση και τον αφανισμό του» (σελ. 385). Πρόκειται, κατά τον συγγραφέα, για «αποδεδειγμένη ανικανότητα του ελληνικού κράτους να υπερασπίσει το ελληνικό έθνος – δηλαδή να επιτελέσει την καθ' εξοχήν αποστολή του», πράγμα που «συνιστά τον ανησυχητικότερο οϊωνό για το μέλλον» (σελ. 385). Σήμερα δε, «το ελληνικό κράτος βαθμηδόν φανερώνεται ανήμπορο να προστατεύσει ακόμη και το έθνος που βρίσκεται εντός των συνόρων του» (σελ. 385). Πέρα από την ατομία και ανικανότητα των ελληνικών κυβερνήσεων –αυτές τις «μετριότητες, υπομετριότητες και ανθυπομετριότητες, που συναπαρτίζουν τον ελληνικό πολιτικό και παραπολιτικό κόσμο» (σελ. 410-11)– αυτό οφείλεται κατά κύριο λόγο στην υπογεννητικότητα, στον «ειρηνιστικό ευδαιμονισμό» που κηρύσσουν διάφοροι διανοούμενοι (σελ. 388), στο γεγονός ότι η «ύψιστη αποστολή της πολιτικής ηγεσίας» είναι η «ευημερία» και η «ευζωία» (σελ. 386). Αποτέλεσμα η «πλαδαρότητα» (σελ.386), η «ηθονική παράλυση» και η «ιστορική συρρίκνωση» (σελ. 410).

Αντίθετα με την φθίνουσα, συρρικνούμενη και ανήμπορη Ελλάδα, η Τουρκία παρουσιάζει μία «επεκτατική εκδίπλω-

ση του γεωπολιτικού δυναμικού» (σελ. 386). Η «πληθυσμιακή έκρηξη» (σελ. 386) και η «πληθυσμιακή πίεση» (σελ. 388) έχουν οδηγήσει την Τουρκία σε «*take off* της εκβιομηχάνισης και της οικονομικής ανάπτυξης» (σελ. 388). Έτσι ωθείται προς την επέκταση. Ο πληθυσμός της Τουρκίας από περίπου διπλάσιος της Ελλάδας το 1927-28 σήμερα είναι εξαπλάσιος. Γράφει, χαρακτηριστικά, ότι στην Τουρκία υπάρχει «πληθώρα διάχυτης και ακαταστάλαχτης ανθρώπινης ενέργειας [που] ζητά να διοχετευθεί» (σελ. 388), «υπερχείλιση του γεωπολιτικού δυναμικού αναζητ[άει] διεξόδους σε ευρύτερους χώρους», «πηγές στοιχειακής γεωπολιτικής ενέργειας [που] κοιτάζει αδιάκοπα πέρα από τα σύνορά της μέσα σε ευρύτερους χώρους» (σελ. 389).

Παραγνορίζονται τα σοβαρότατα εσωτερικά προβλήματα που, κατά κοινή ομολογία, αντιμετωπίζει η Τουρκία (και τα οποία, αξίζει να σημειωθεί, έχουν ανοίξει την όρεξη στους Έλληνες υπερεθνικιστές νοσταλγούς της Μεγάλης Ιδέας). Υποστηρίζεται ότι οι εσωτερικές αντιφάσεις παραλύουν μόνο τους ανίσχυρους, ενώ αντίθετως σ'αυτούς που έχουν γεωπολιτικό δυναμικό «αποδραματίζουν επεκτατικές δυνάμεις ... ώστε δεν τους απομένει παρά το άλμα ή η φυγή προς τα εμπρός» (σελ. 386). Στην Τουρκία συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον συγγραφέα, «δρουν αχαλίνωτες στοιχειακές δυνάμεις, που ωθούν τις εσωτερικές αντιφάσεις προς την επέκταση» (σελ. 386), καθώς «μάζες μισοχρησμένων ή μισοπενασμένων, ικανών να φανατισθούν και να πεθάνουν, ζυμωμένων ακόμα με τις πατριαρχικές αξίες» καθοδηγούνται από «ξεσκολισμένες, μακροπρόθεσμα και ψυχρά σκεπτόμενες διπλωματικές και στρατιωτικές ελίτ αποτελούν όργανο επέκτασης πολύ προσφύεστερο από ένα πλαδαρό κοινωνικό σώμα αιωρούμενο γύρω από τον μέσο όσο [sic] μιας γενικής ευημερίας ...» (σελ. 386). Το Κουρδικό το αντιπαρέχεται ο συγγραφέας απλώς ως χρήσιμο πεδίο για να κάνει ο τουρκικός στρατός «τις πολεμικές του ασκήσεις και να παραμένει εμπειροπόλεμος» (σελ. 392).

Επιπλέον, η Τουρκία διαθέτει, σε σχέση με την Ελλάδα, ασύγκριτα γεωστρατηγικά πλεονεκτήματα, γι' αυτό και της αποδίδουν τόση μεγάλη σημασία οι ΗΠΑ, που την θέλουν «περιφερειακό δορυφόρο» και «τοποτηρητή τους» στην περιοχή, όπως φαίνεται και από την πρόσφατη προσέγγιση Τουρκίας-Ισραήλ υπό τις αμερικανικές ευλογίες (σελ. 390-1). Από την άλλη, όπως παρατηρεί, η Τουρκία, δεν συμπορεύεται με τις ΗΠΑ ως «άβολος εντολοδόχος» (σελ. 391). Αναλαμβάνει «ρόλο περιφερειακού τοποτηρητή για να προωθήσει δικές της θέσεις και δικά της συμφέροντα» (σελ. 391).

Υπό αυτές τις συνθήκες είναι βέβαιο ότι η Ελλάδα θα αποβεί στο άμεσο μέλλον – και πιθανόν μέσω και του «ευρωπαϊκού δρόμου» που έχει επιλέξει και της επιρροής των «Ευρωπαϊ-

ων εταίρων» – «ανεπαίσθητα γεωπολιτικός δορυφόρος της Τουρκίας», με τις ευλογίες των ΗΠΑ και των Ευρωπαίων (σελ. 410). Και μέσα από αυτό το σκεπτικό έρχεται το μεγάλο ερώτημα, το δίλημμα για την Ελλάδα, που τίθεται από τον Π.Κονδύλη. Το δίλημμα είναι «αντικειμενικά τρομακτικό και ψυχολογικά αφόρητο: η ειρήνη σημαίνει για την Ελλάδα δορυφοριοποίηση και ο πόλεμος συντριβή. Η υπέρβαση του διλήμματος αυτού, η ανατροπή των σημερινών γεωπολιτικών και στρατηγικών συσχετισμών απαιτεί ούτε λίγο ούτε πολύ την επιτέλεση ενός ηρώκλειου άθλου, για τον οποίο η ελληνική κοινωνία, έτσι όπως είναι, δεν διαθέτει τα κότσια» (σελ. 410). Η πολιτική ηγεσία δεν έχει «το ανάστημα» να θέσει και να λύσει «ιστορικά προβλήματα τέτοιας έκτασης και τέτοιου βάθους» και ίσως καταρρεύσει «μπροστά στη μεγάλη απόφαση να διεξάγ[ει] έναν πόλεμο» (σελ. 411).

Ποια όμως είναι η λύση σε αυτό το αφόρητο δίλημμα. Μία λύση που αναφέρεται η οποία ίσως είναι «η μοναδική ελπίδα για την Ελλάδα» (σελ. 391) είναι εξωγενής: η ανάδυση «Δυνάμεων ικανών να συναγωνισθούν την αμερικανοτουρκική επιρροή» στον Καύκασο, την Κεντρική Ευρώπη και στα Βαλκάνια (σελ. 392). Συγκεκριμένα υποστηρίζει ότι «[μ]ονάχα

μία ισχυρή εθνικιστική και επεκτατική Ρωσία θα μπορούσε να αποτελέσει δραστικό φραγμό των τουρκικών φιλοδοξιών στα Βαλκάνια (όπου θα αναζωπυρώνονταν οι παλαιοί ρωσικοί δεσμοί με τη Σερβία και τη Βουλγαρία) και στην Ανατολή (όπου επίσης θα ενεργοποιούνταν ο παλαιός αντιτουρκικός άξονας Ρωσίας και Ιράν)». Αντίθετα η φιλελευθεροποίηση της Ρωσίας κατά τα αμερικανικά πρότυπα και τις επιθυμίες «θα σήμαινε την αποθρόνωση της Τουρκίας και τη χαριστική βολή για την ουσιαστική, αν όχι και για την τυπική ανεξαρτησία της Ελλάδας» (σελ. 392).

Υπάρχει και μία δεύτερη λύση στη ζοφερή μοίρα που επιφυλάσσεται στην Ελλάδα. Πρόκειται για έναν ελληνοτουρκικό πόλεμο και πιο συγκεκριμένα για τη δυνατότητα της Ελλάδας «να καταφέρει το πρώτο (μαζικό) πλήγμα, αιφνιδιάζοντας τον εχθρό» (σελ. 397). Αυτή είναι και η καρδιά της στρατηγικής ανάλυσης του Π.Κονδύλη που έχει προκαλέσει τόση συζήτηση. Ο συγγραφέας θέτει τέσσερις προϋποθέσεις, μία εκ των οποίων είναι το πρώτο μαζικό πλήγμα (οι άλλες είναι η συγκέντρωση μεγάλων δυνάμεων στη Δυτική Θράκη με στόχο την αιφνίδια διάσπαση του εχθρικού μετώπου στην Ανατολική Θράκη, η κατάληψη της Ίμβρου και της Τενέδου, η συγκέντρωση των κατακερματισμένων ελληνικών δυνάμεων, η συντριβή των εχθρικών ενόπλων δυνάμεων, θέτοντας μάλιστα «σε δευτερεύουσα ή τριτεύουσα μοίρα την προάσπιση [ελληνικών] πολέων και αμάχων πληθυσμών», η κάλυψη του συνόλου της επικράτειας του αντιπάλου με στόχο την «εκμηδένιση των ζωτικών σημείων του εχθρικού πολεμικού δυναμικού», κ.ά.) (σελ. 393-98).

Ας δούμε όμως πώς ακριβώς τίθεται το θέμα ενός ελληνοτουρκικού πολέμου. Ο Π.Κονδύλης επεξηγεί: «δεν λέμε ότι [η Ελλάδα] είναι σε θέση να το κάμει ή ότι θα το κάμει· λέμε μόνον ότι αν το πετύχει μπορεί να το πετύχει υπό αυτές τις προϋποθέσεις και μόνο» (σελ. 398). Και προσθέτει «η υπογράμμιση της στρατηγικής σημασίας του πρώτου πλήγματος διόλου δεν εμπεριέχει κάποια έμμεση παραότρηση να ξεκινήσει κανείς πόλεμο από λεβεντιά και στα καλά καθούμενα σημαίνει μόνο ότι, αν ένας εμπόλεμος διαθέτει επαρκή μέσα για ένα καίριο πρώτο χτύπημα πρέπει να τα χρησιμοποιήσει εφόσον θέλει να κερδίσει έναν πόλεμο ...» (σελ. 398). Απαντώντας στην κριτική που του άσκησε ο Ριχάρδος Σωμερίτης⁹, υποστήριξε ότι τάσσεται υπέρ του πρώτου πλήγματος και όχι του αμυντικού πολέμου. Και αυτό γιατί σε περίπτωση τουρκικού πρώτου πλήγματος (που το θεωρεί δεδομένο σε περίπτωση πολέμου) δεν θα έχει μείνει τίποτα για να υπερασπισθεί η Ελλάδα¹⁰. Επιπλέον ότι με το πρώτο πλήγμα ελαχιστοποιούνται οι απώλειες και η χώρα θα βρεθεί διαπραγματευτικά σε πλεονεκτική θέση.

Π. Κονδύλης και ελληνοτουρκικό: μία κριτική προσέγγιση
Καταρχήν διευκρινίζεται ότι στη συζήτηση που θα ακολουθήσει δεν θα υπεισέλθουμε στο ερώτημα του κατά πόσον το

«στρατιωτικό δόγμα Κονδύλη» με τις τέσσερις του προϋποθέσεις ευσταθεί από στρατιωτική άποψη. Πρόκειται για θέμα τόσο τεχνικό και ειδικό, ώστε γι' αυτό βαρύνοντα λόγο μπορούν να έχουν εξειδικευμένοι αξιωματικοί, τα επιτελεία και έγκυροι στρατιωτικοί αναλυτές και βέβαια όχι εμείς. Ας μου επιτραπεί πάντως να πω ότι έχω την υποψία ότι πολλά από αυτά που μας εισηγείται ο Π.Κονδύλης στις τέσσερις προϋποθέσεις αποτελούν αυτονόητα πράγματα εαν αναληφθεί ένας ολοκληρωτικός πόλεμος με την γείτονα όπως το 1921-22 ή ένα μαζικό πρώτο πλήγμα, π.χ. τα περὶ συγκέντρωσης των κατακερματισμένων ελληνικών δυνάμεων, συντριβής των εχθρικών ενόπλων δυνάμεων, κάλυψης του συνόλου της επικράτειας του αντιπάλου με στόχο την εκμηδένιση των ζωτικών σημείων του εχθρικού πολεμικού δυναμικού, κ.ά. Όσο για την μαζική συγκέντρωση των ελληνικών δυνάμεων στη δυτική Θράκη μάλλον θα υποπέσει στην αντίληψη της Τουρκίας. Επιπλέον, η όποια ελληνική προέλαση στην ανατολική Θράκη είναι άκρως προβληματική εξαιτίας της πολλαπλής ναρκοθέτησης και από τις δύο πλευρές των συνόρων.

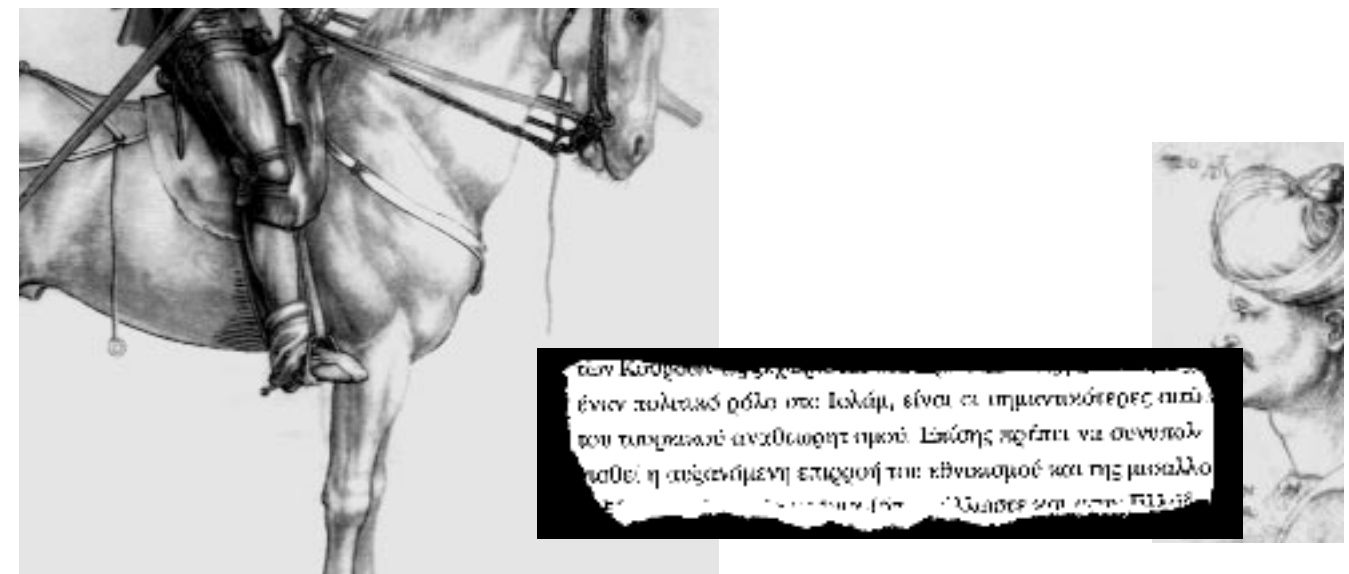
Επίσης θα παρατηρούσαμε ότι από την στιγμή που θα αρχίσουν να συζητιούνται ευρέως και στα σοβαρά οι τεχνικές λεπτομέρειες ενός πολέμου, μπαίνουμε ανεπαίσθητα στη λογική του πολέμου με την Τουρκία. Θέλοντας και μη ο πόλεμος θα θεωρηθεί αποδεκτό μέσο συμπεριφοράς για την Ελλάδα ή ίσως και αναπόφευκτος, αντί να θεωρείται ύστατη λύση, σε περίπτωση αυτοάμυνας.

Επίσης δεν θα μας αποσχολήσει εδώ μία άλλη βασική πτυχή της παρέμβασης του Π.Κονδύλη, η ηθική διάσταση και η πρωτοφανής εξίσωση που κάνει μεταξύ «εθνικιστών» και αυτών που αγωνίζονται για την ειρήνη και την συνεργασία στην περιοχή¹¹, τον εκσυγχρονισμό και τον ευρωπαϊκό δρόμο της Ελλάδας¹².

Η απονομία του εσωτερικού παράγοντα και άλλα ολισθήματα
Ένα από τα σοβαρότερα ολισθήματα στην ανάλυση του Π.Κονδύλη είναι ότι στην ουσία παραβλέπεται εντελώς η Τουρκία. Τίθεται απλώς στο Κονδύλειο πλαίσιο της γεωπολιτικής και του επεκτατισμού. Με χαρακτηριστική άνεση ο συγγραφέας αντιπαρέρχεται όλες τις σοβαρές εσωτερικές αντιθέσεις της χώρας. Μόλις και μετά βίας αναφέρει τον ισλαμικό παράγοντα. Το ίδιο συμβαίνει και με το Κουρδικό που όλοι οι έγκυροι τουρκολόγοι το θεωρούν το υπ' αριθμόν ένα πρόβλημα της χώρας, ζήτημα που συνταράσσει την Τουρκία συθέμελα και την οδηγεί σε παρανοϊκή και αυτοκαταστροφική συμπεριφορά (με εξαίρεση την περίοδο Οζάλ). Είναι προφανές ότι αν λαμβάνονταν υπόψη οι μελέτες των ειδικών στα τουρκικά πράγματα, ίσως συνάγονταν από τον συγγραφέα πολύ διαφορετικά συμπεράσματα.

Θα πρέπει επίσης να λάβουμε υπόψη ότι ο Π.Κονδύλης κινείται, θέλοντας και μη, στον χώρο του ρεαλισμού. Ο κλασι-

κός ρεαλισμός στις Διεθνείς Σχέσεις, ειδικά στην αρχική απλουστευμένη του εκδοχή της δεκαετίας του 1940 και 1950, θεωρεί τους εσωτερικούς παράγοντες, πλην αυτών που μπορούν να μεταφραστούν σε παράγοντες ισχύος (στρατιωτική ισχύς κατά πρώτο λόγο και στη συνέχεια ισχυρή οικονομία, γεωπολιτική θέση, κλπ), άσχετους με την εξωτερική συμπεριφορά των κρατών¹³. Παραβλέπει δηλαδή το είδος του πολιτικού καθεστώτος, την κομματική διάρθρωση, το είδος της κυβέρνησης, την ηγεσία, την ιθύνουσα τάξη και ελίτ, την εθνοτική/πολιτιστική σύσταση του πληθυσμού, την κοινωνική κατάσταση και τις κοινωνικές αντιθέσεις, το επίπεδο εσωτερικής νομιμοποίησης του κράτους, τις επικρατούσες εθνικές και διεθνείς αντιλήψεις (αναπαρα-

στάσεις του εθνικού «Εαυτού» και του «Άλλου», εθνικός μύθος, ιστορικές μνήμες, κλπ). Ο Π.Κονδύλης μάλιστα λέει χαρακτηριστικά ότι αν η Ελλάδα είχε το γεωπολιτικό δυναμικό της Τουρκίας θα ήταν και εκείνη επεκτατική (κάτι που, σημειωτέον, μάλλον θα ευχόταν). Και μια και ο Κονδύλης αναφέρεται και στον ρόλο της Ρωσίας (ως την μεγάλη ελπίδα των Ελλήνων), είναι σαν η εξωτερική συμπεριφορά της Ρωσίας σήμερα να κρινόταν αποκλειστικά και μόνο από την γεωπολιτική της θέση και τους διεθνούς συσχετισμούς ισχύος και σχεδόν καθόλου από τους εσωτερικούς παράγοντες που αναφέραμε. Το αποτέλεσμα σε αυτές τις περιπτώσεις είναι μία μηχανιστική, επιφανειακή ερμηνεία που ελάχιστα έχει να προσφέρει στην ανάλυση της διεθνούς πολιτικής και στην έρευνα και ειρηνική επίλυση των διενέξεων μεταξύ κρατών.

Πολλές από τις επισημάνσεις του συγγραφέα για την πληθυσμιακή έκρηξη της Τουρκίας σε σύγκριση με την Ελλάδα και για οικονομικό take off, είναι απλούστατα ανακριβείς. Όπως έχει επισημάνει ο Τάκης Φωτόπουλος, η Τουρκία δεν είναι πιο πυκνοκατοικημένη από την Ελλάδα, ώστε ενδεχομένως να ασφυκτιά σε τόσο μικρό χώρο. Ο τουρκικός πλη-

θυσμός είναι μεν σήμερα εξαπλάσιος από τον ελληνικό, αλλά από την άλλη η Τουρκία τυγχάνει να έχει εξαπλάσια έκταση. Μάλιστα σήμερα ο πληθυσμός ανά τετραγωνικό είναι ίδιος και για τις δύο χώρες. Δεν ξεπερνάει τους 79 κατοίκους ανά χιλιόμετρο, δηλαδή και οι δύο χώρες είναι σχετικά αραιοκατοικημένες και δεν υποφέρουν από υπερπληθυσμό (όπως αντίθετα πάσχουν η Ολλανδία, η Ιαπωνία, οι Ινδίες ή το Μπανγκλαντές)¹⁴. Επίσης θα προσθέταμε ότι από τον συγγραφέα διαφεύγει το γεγονός ότι η όποια πληθυσμιακή αύξηση της Τουρκίας, ενισχύει το ποσοστό των Κούρδων σε βάρος των Τούρκων γιατί οι Κούρδοι, λόγω υποανάπτυξης, έχουν ακόμη μεγαλύτερη γεννητικότητα από τους εθνοτικά Τούρκους. Η δε αυξημένη πληθυσμιακή

συγκέντρωση δεν αφορά τόσο την περιοχή των παραλίων του Αιγαίου, κάτι που ενδεχομένως θα αποτελούσε μακροπρόθεσμα κίνδυνο για την Ελλάδα όσο θα συνεχίζετο η ελληνοτουρκική αντιπαράθεση.

Τα ποσοστά που παραθέτει ο Π.Κονδύλης για το ΑΕΠ της Ελλάδας και της Τουρκίας και για την δήθεν δραματική πτώση της ελληνικής οικονομίας σε σχέση με την τουρκική (από 80% το 1980 σε μόλις 40% του τουρκικού το 1995) επίσης δεν ισχύουν. Τα ποσοστά είναι 58% το 1980 και 55% το 1995. Αν μάλιστα λάβει κανείς υπόψη του ότι η Τουρκία έχει εξαπλάσιο πληθυσμό από την Ελλάδα και το ελληνικό κατά κεφαλήν εισόδημα είναι τριπλάσιο από το τουρκικό, το όλο σκεπτικό, όπως σωστά παρατηρεί ο Φωτόπουλος, στερείται νοήματος. Ακόμη και σήμερα παρό την πτωτική της τάση η ελληνική βιομηχάνιση, είναι υψηλότερη της τουρκικής. Επίσης δεν ευσταθεί ότι η πληθυσμιακή έκρηξη οδηγεί κατ' ανάγκη σε άνοδο της εκβιομηχάνισης, ειδικά στην σημερινή εποχή¹⁵. Άλλωστε, όπως υποστηρίζεται από κοινωνικούς επιστήμονες σήμερα, οι αναπτυσσόμενες (ή σχετικά αναπτυσσόμενες) μικρές χώρες οι οποίες είναι δημοκρατικές, εθνοτικά ομοιογενείς (ή στηρίζονται στην εθνοτική/πολιτισμική συναίνεση),

όπως η Ελλάδα και ακόμη μικρότερες χώρες, βρίσκονται σε πλεονεκτική θέση – τόσο πολιτικά (ως δημοκρατίες/κράτη δικαίου και από πλευράς εσωτερικής νομιμοποίησης), κοινωνικά (από πλευράς κοινωνικής δικαιοσύνης) όσο και οικονομικά¹⁶. Το αντίθετο συμβαίνει με τις μεγάλες χώρες της περιφέρειας ή ημιπεριφέρειας, αλλά και με τεράστιες χώρες όπως οι ΗΠΑ. Πάντως ο υπερπληθυσμός (αν κάποτε ισχύσει στην περίπτωση της Τουρκίας το 2200) κάθε άλλο παρά θα οδηγήσει αναγκαστικά σε επιθετικότητα και ανάγκη επέκτασης για λόγους οικονομικής και άλλης επιβίωσης του κράτους. Χαρακτηριστικά παραδείγματα η σημερινή Γερμανία και η σημερινή Ιαπωνία, οι οποίες βρίσκονται σε πολύ καλύτερη μοίρα απ' ό,τι ήταν ως επιθετικές χώρες κατά τον μεσοπόλεμο, όπως επισημαίνει ο Raymond Aron¹⁷.

Επίσης είναι παραπλανητικές οι απόψεις του συγγραφέα αναφορικά με τη συρρίκνωση του ελληνικού έθνους μετά το 1922, με την αρνητική έννοια που προσδίδει σε αυτό. Καταρχήν τα περί των συνόρων του 1913 ως περίπου των σημερινών δεν ευσταθούν. Τα σύνορα του 1913, ως γνωστόν δεν συμπεριλάμβαναν την δυτική Θράκη (η οποία είχε αποβεί τότε βουλγαρική), τις νήσους του ανατολικού Αιγαίου και τα Δωδεκάνησα. Η μόνη διαφορά από το 1922 και έπειτα είναι ότι ο ιρρεντετισμός και επεκτατισμός (η «Μεγάλη Ίδέα») έπαψε να αποτελεί επιδίωξη της χώρας και στόχο της εξωτερικής της πολιτικής¹⁸ (με τρεις αξιωματιμωμένους εξαιρέσεις, τα Δωδεκάνησα, την Κύπρο και την «Βόρειο Ήπειρο»). Όσο για τη συρρίκνωση και αδυναμία υπεράσπισης των ομογενών, σημειώνουμε ότι όποιο κράτος επιλέγει την οδό της εθνοτικής (εθνικής) ομοιογένειας και της ενσωμάτωσης/αφομοίωσης, όπως η Ελλάδα, η Τουρκία, η Σερβία, η Πολωνία ή το Ισραήλ¹⁹, εντός και εκτός συνόρων του και όχι τον πολιτισμικό πλουραλισμό και την εθνοτική συναίνεση (όπως π.χ η Ελβετία, ο Καναδάς, η πρώην Γιουγκοσλαβία, το Βέλγιο, η σημερινή Ισπανία ή οι Ινδίες), μοιραία θα δει να επιστρέφουν πλείστοι όσοι ομοεθνείς του, μια και δεν είναι δυνατόν να επεκταθεί σε μέρη όπου δεν πλειοψηφούν οι ομοεθνείς του. Ακόμη και η πανίσχυρη Γερμανία έχει συρρικνωθεί όχι μόνο εθνοτικά αλλά και γεωγραφικά. Η σημερινή ενωμένη Γερμανία είναι ακόμη μικρότερη σε μέγεθος από την ηττημένη Γερμανία που προέκυψε από τη Συνθήκη των Βερσαλλιών.

Ας εξετάσουμε όμως τώρα τα δύο σημεία αιχμής στην παρέμβαση του Π.Κονδύλη, την γεωπολιτική διάσταση και το πρώτο πλήγμα.

Γεωπολιτική και επεκτατισμός

Ο Π.Κονδύλης θεωρεί την αναζήτηση ευρύτερου χώρου από πλευράς Τουρκίας δεδομένη και σε μία απάντηση σε κριτική παρομοιάζει την σημερινή πολιτική της Τουρκίας με τον επεκτατισμό της Χιτλερικής Γερμανίας²⁰. Ωστόσο ως δομικός αναλυτής δεν ασχολείται με το αν και κατά πόσον

αυτό το δόγμα κυκλοφορεί ή όχι σε κάποιους τουρκικούς ημιεπιστημονικούς κύκλους, σε κυβερνητικούς θώκους ή στα ινστιτούτα στρατηγικών σπουδών ή Διεθνών Σχέσεων στην Τουρκία.

Η γεωπολιτική διάσταση, και μάλιστα η τόσο ντετερμινιστική όπως εμφανίζεται στον Κονδύλη, βρίσκεται εγγύς στις θεωρίες περί γεωπολιτικής που άκμασαν από τα τέλη του 19ου αιώνα μέχρι και το μεσοπόλεμο, με τα έργα του Γερμανού γεωγράφου Friedrich Ratzel (1844-1904), του Σουηδού γερμανόφιλου γεωγράφου Rudolf Kjellen (1864-1922), (ο οποίος και εισήγαγε την έννοια της «γεωπολιτικής») και με τους Karl Haushofer (1869-1946) και Carl Schmitt (1888-1985). Ο Ratzel και ο Kjellen, κινούμενοι στα πλαίσια του κοινωνικού δαρβινισμού, θεωρούσαν ότι τα κράτη είναι ζωντανοί οργανισμοί, που όπως τα ζώα στη δαρβινική θεωρία, αποδύονται συνεχώς σε έναν ανελέητο αγώνα επιβίωσης. Στο πλαίσιο αυτό, ο Ratzel υποστήριξε ότι οι άνθρωποι έχουν ανάγκη όσο γίνεται ευρύτερου «ζωτικού χώρου» (*Lebensraum*), ο Kjellen ότι τα μεγάλα κράτη χρειάζονται «ευρύτερο χώρο» (*Grossraum*) και έτσι αγωνίζονται για την επέκταση των συνόρων τους. Τα σύνορα είναι «δυναμικά», συνεχώς μεταβαλλόμενα και έτσι προκύπτει σύγκρουση και πόλεμος²¹.

Ο Haushofer, σύμβουλος του Χίτλερ και ιδρυτής του Ινστιτούτου Γεωπολιτικής του Μονάχου, ανέπτυξε και ολοκλήρωσε τις θέσεις περί ζωτικού χώρου του Ratzel (αντίστοιχη ήταν και η ιαπωνική θεωρία της εποχής περί «συνευημερίας»²²). Ο Haushofer υποστήριξε, μεταξύ άλλων, ότι τα σύνορα αποτελούν «ζώνες μάχης» και όχι νομικά καθιερωμένες οριοθετήσεις μεταξύ των κρατών. Τα σύνορα είναι κινητά και αλλάζουν ανάλογα με την δύναμη των κρατών ως ζωντανών οργανισμών. Αυτό είναι κανόνας για τα ισχυρά κράτη εκτός εάν θέλουν να πάνψουν να είναι μεγάλες δυνάμεις. Η Γερμανία και η Ιαπωνία λόγω υπερπληθυσμού υπέφεραν από «έλλειψη χώρου». Ως εκ τούτου προβάλλετο η ανάγκη να φέρουν υπό την κατοχή τους όσο γίνεται μεγαλύτερη εδαφική έκταση και επιπλέον να διευρύνουν τη σφαίρα επιρροής τους σε άλλες γειτονικές περιοχές. Έτσι ο ιμπεριαλισμός και επεκτατισμός, όπως παρατηρεί ο Raymond Aron, «καθίστατο αναπόφευκτος και νόμιμος, εφόσον επρόκειτο περί ζητήματος ζωής και θανάτου»²³.

Η θεωρία του «ευρύτερου χώρου» του Kjellen, μελετήθηκε και από τον πολιτικό φιλόσοφο, Carl Schmitt, του οποίου οι θεωρίες επίσης άσκησαν μεγάλη επιρροή στην Ναζιστική Γερμανία. Εμπνεόμενος από το Δόγμα Μονγολο και από το πρότυπο των αυτοκρατοριών στην αρχαιότητα, υποστήριξε ότι η κεντρική Ευρώπη θα έπρεπε να υπαχθεί στο μεγαλύτερο και ισχυρότερο κράτος (στο Ράιχ), το οποίο θα φρόντιζε για τον νόμο, την τάξη και την πολιτική ιδεολογία. Το ισχυρό αυτό κράτος θα διέθετε και έναν ευρύτερο χώρο από μικρά αλληλοεξαρτημένα κράτη τα οποία θα στηρίζοντο άμεσα από αυτό για την

ασφάλειά τους και την απόκρουση των εξωτερικών απειλών²⁴. Εξυπακούεται ότι τόσο στον μεσοπόλεμο και πολύ περισσότερο σήμερα οι ντετερμινιστικές αυτές θεωρήσεις και ειδικά η θεωρία περί ζωτικού ή ευρύτερου χώρου, θεωρήθηκαν ψευδοεπιστήμη²⁵. Πρόκειται για μία «γεωγραφική ιδεολογία» ή «βιολογική-γεωγραφική ιδεολογία» όπως είχε πει R.Aron, που με επιστημονικοφανή επικάλυψη εξυπηρετούσε συγκεκριμένες ανάγκες και επιδιώξεις της Ναζιστικής Γερμανίας²⁶. Στον Π.Κονδύλη έχουμε επίσης την αμφισβήτηση της *raison d'être* του σύγχρονου φιλελεύθερου κράτους. Η στάση αυτή συμβαδίζει με ένα άλλο νήμα της προβληματικής του: την πολιτική της ισχύος και τη συγκρουσιακή θεωρία.

Η *Machtpolitik* αναπτύχθηκε ειδικά στην Γερμανία επί Bismarck (με βιρτουόζο πρωταγωνιστή το ίδιο τον Αρχικαγκελάριο). Συναφής είναι και η συγκρουσιακή θεωρία όπως διατυπώθηκε στον μεσοπόλεμο από τον Carl Schmitt. Η όλη θεώρηση του Schmitt συνιστά μία μετωπική επίθεση κατά του φιλελευθερισμού, κατά της ιδέας της ανάπτυξης και ευημερίας των κοινωνιών. Συνιστά επίσης μία αμφισβήτηση του διεθνούς δικαίου και της διεθνούς ηθικής στην διεθνή πολιτική²⁷. Κατά τον Schmitt ο φιλελευθερισμός με την έμφασή του στον ατομικισμό και στον οικονομικό ανταγωνισμό (και στο διανοητικό επίπεδο στον διάλογο μεταξύ αντιπάλων), συνιστά άρνηση της φύσης και της έννοιας του «πολιτικού». Και το πολιτικό, κατά Schmitt, ορίζεται ως η διάκριση μεταξύ «Φίλου και Εχθρού». Οι λαοί χωρίζονται σε ομάδες «σύμφωνα με την αντίθεση Φίλου και Εχθρού». «Ο εχθρός είναι ακριβώς ο άλλος, ο Ξένος, και αρκεί για τον προσδιορισμό της ουσίας του» ότι είναι «υπαρξιακά κάτι άλλο και ξένο». Στο πλαίσιο αυτό οι πόλεμοι είναι απαραίτητοι μια και ο Εχθρός αποτελεί «την άρνηση του δικού του τρόπου ύπαρξης και ως εκ τούτου πρέπει να αντικρουστεί ή να καταπολεμηθεί, για να διαφυλαχθεί ο δικός του, υπαρξιακός τρόπος ύπαρξης».

Μια και η απειλή από τον εχθρό είναι τόσο θεμελιώδης, απαραίτητη είναι η μετατροπή του κράτους σε «μαχόμενη μονάδα». Στο γερμανικό πλαίσιο ο ολοκληρωτικός Εχθρός είναι οι Αγγλοσάξονες, οι εμπνευστές του φιλελευθερισμού, που διαδίδουν το δημοκρατικό ιδεώδες και άλλες απεχθείς παγκόσμιες αξίες. Η σύγκρουση αυτή θα οδηγούσε σε ολοκληρωτικό πόλεμο. Τόσο στον Schmitt όσο και στον Haushofer (σε αντίθεση με τον Χίτλερ), ο άλλος Εχθρός, η κομμουνιστική ΕΣΣΔ/Ρωσία θεωρείτο πιθανός συνεργάτης σε ένα ηπειρωτικό-ευρωασιατικό μπλοκ κατά των Βρετανοαμερικάνων πλουτοκρατών²⁸. Δημιούργημα του Εχθρού ήταν το διεθνές δίκαιο και η διεθνής ηθική –και ειδικότερα το σύστημα των Βερσαλλιών

και της Κοινωνίας των Εθνών– που στόχο είχαν να καθυποτάξουν και να εξαφανίσουν την Γερμανία ως μεγάλη δύναμη. Ο Schmitt και μία πλειάδα διαπρεπών Γερμανών νομικών διεθνολόγων (όπως οι Karl Schmid, ο G.A. Walz, Kraaz, κ.ά.) βάλθηκαν, με περίτεχνα επιχειρήματα, να ανατρέψουν το υπάρχον τότε διεθνές δίκαιο και να ενισχύσουν την γερμανική πολιτική του επεκτατισμού και της παγκόσμιας κυριαρχίας²⁹.

Πρώτο πλήγμα

Εκ πρώτης όψεως το θέμα του «πρώτου μαζικού πλήγματος» δεν τίθεται από τον Π.Κονδύλη ως βεβαιότητα ούτε ως παρότρυνση για πόλεμο, αλλά ως ένα επιτελικό σχέδιο που πρέπει «να βρίσκεται στο συρτάρι» (σελ. 397) για παν ενδεχόμενο. Όπως δε παρατηρεί, το πρώτο πλήγμα μπορεί «να καταφερθεί στο πλαίσιο της κλιμάκωσης ενός “θερμού επεισοδίου”, αλλά και πολύ νωρίτερα ακόμα όταν διαπιστωθεί ότι επίκειται έτσι κι αλλιώς εχθρική επίθεση» (σελ. 397). Πλην όμως κατά την γνώμη μας το όλο σκεπτικό του πρώτου πλήγματος μάλλον υπονοεί έναν επιθετικό κατ' ουσίαν πόλεμο της Ελλάδας και πάντως όχι την αποφυγή, την πρόληψη ή

την αποκλιμάκωση μιας κρίσης ή ενός θερμού επεισοδίου με την Τουρκία. Έξι τουλάχιστον σημεία μας οδηγούν σε αυτή την διαπίστωση:

(α) Ο ιδιότυπος ορισμός της αποτροπής ως «ικανότητας να καταφέρεις ένα καίριο πρώτο πλήγμα και να παραλύσεις για μακρό χρονικό διάστημα τον εχθρό» (σελ. 399).

(β) Δεν διευκρινίζεται επαρκώς πότε θα ήταν η κατάλληλη στιγμή (εφόσον βέβαια η Ελλάδα διέθετε την απαραίτητη στρατιωτική δυνατότητα) για να δοθεί το πρώτο πλήγμα.

(γ) Η πεποίθηση ότι καθώς «το γεωπολιτικό δυναμικό της Τουρκίας μακροπρόθεσμα ενισχύεται, ενώ της Ελλάδας συρρικνώνεται, ο επιτιθέμενος με την ιστορική και την πολιτική έννοια δεν μπορεί να είναι άλλος από την Τουρκία» (σελ. 398).

(δ) Το τρομακτικό δίλημμα ότι η ειρήνη σημαίνει δορυφοριοποίηση και ο πόλεμος συντριβή, ή ακόμη και η κατάλυση της «ουσιαστικής» αν όχι της «τυπικής ανεξαρτησίας» της Ελλάδας (σελ. 392, 410).

(ε) Η θέση ότι όποια χώρα «δεν έχει ζωτικούς ιστορικούς και πολιτικούς στόχους έξω από τα σύνορά της» θα της λείψει «ότι ακριβώς κρατά ένα συλλογικό πολιτικό υποκείμενο σε ένταση και εγρήγορη υποχρεώνοντάς το να υπερβάνει αδιάκοπα τον εαυτό του» (σελ. 389).

(στ) Τέλος, η στρατηγική της ένοπλης βίας, του πολέμου, ως μέσου στρατηγικής, δηλαδή ως φυσιολογικού *modus operandi* στη σημερινή εποχή.

Ως προς το πρώτο σημείο περί αποτροπής, σημειώνεται ότι στην στρατηγική η αποτροπή και η αποτρεπτική ικανότητα ορίζεται ως η απειλή να υπάρξουν αρνητικές κυρώσεις σε περίπτωση μη συμμόρφωσης³⁰. Στα ελληνοτουρκικά συμφραζόμενα αυτό σημαίνει αποτροπή της Τουρκίας λόγω της αξιόπιστης στρατιωτικής ικανότητας της Ελλάδας, όχι ικανότητα πρώτου μαζικού πλήγματος σε όλη την τουρκική επικράτεια.

Σε ό,τι αφορά και τα τρία πρώτα σημεία, ας δεχθούμε, χάριν της συζήτησης, ότι πρόκειται όντως για πρώτο πλήγμα και όχι στην ουσία για επιθετικό πόλεμο. Ωστόσο είναι ιδιαίτερα δύσκολο να βεβαιωθεί κανείς ότι επίκειται επίθεση στο άμεσο μέλλον από τον εχθρό. Η πρώτη αυτή δυσκολία συνεπάγεται μία δεύτερη: να αποδείξει η χώρα που επιφέρει το πρώτο προληπτικό πλήγμα και στη διεθνή κοινότητα ότι η επιλογή αποτελούσε όντως πρώτο πλήγμα, στην ουσία δηλαδή αυτοάμυνα από επικείμενο επιθετικό πόλεμο σε βάρος της³¹. Μάλιστα ειδικά σε διενέξεις όπου επικρατεί τάση για *brickmanship* (την στρατηγική των απειλών και των αντιπόνων), είναι πιθανό, μία σκληρή στάση να ερμηνευθεί ως προοίμιο για επίθεση και να υπάρξει χτύπημα, ενώ στην πραγματικότητα δεν επέκειτο επίθεση από την άλλη πλευρά. Στον Π.Κονδύλη δεν καθίσταται σαφές ότι η Ελλάδα θα πρέπει να είναι σε θέση να αποδείξει – όπως το Ισραήλ στον Πόλεμο

των Έξι Ημερών – ότι επίκειται η επίθεση από στιγμή σε στιγμή³². Μάλιστα επισημαίνεται από τον συγγραφέα ότι η Ελλάδα δεν θα πρέπει να αφήσει την πρωτοβουλία των κινήσεων στον εχθρό από το φόβο μην εκτεθεί στη διεθνή κοινή γνώμη και στους συμμάχους της (σελ. 397). Η δε θέση περί της Τουρκίας ως επιτιθέμενου με την ιστορική και την πολιτική έννοια και όχι δηλαδή απαραίτητα με την στρατιωτική, επιτείνει ακόμη περισσότερο την ασάφεια ως προς το πρώτο πλήγμα.

Επίσης, γιατί να θεωρηθεί ως δεδομένη μία μαζική τουρκική επίθεση και με βάση αυτή ένα ελληνικό προληπτικό πρώτο πλήγμα; Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι είναι πιο πιθανό η παραδοσιακά προσεκτική Τουρκία να επιλέξει έναν περιορισμένο πόλεμο ή μία ευέλικτη ανταπόδοση με στόχο να τονίσει την στρατιωτική της υπεροχή και ισχύ της έναντι της Ελλάδας και να βρεθεί σε πλεονεκτική θέση διαπραγματευτικά. Η Τουρκία ακόμη και στις πιο επιθετικές και ρηξικέλευθες της ενέργειες (εισβολή στην Κύπρο, ζώνη ασφαλείας στο Ιράκ) επιχειρεί να βρει ερείσματα διεθνώς και μέχρι τώρα το έχει επιτύχει³³. Η εισβολή στην Κύπρο δεν την οδήγησε στο να χτυπήσει την αδύναμη, αναξιόπιστη και χωρίς νομιμοποίηση Ελλάδα των Συνταγματαρχών αλλού ή να προβεί σε ένα μαζικό πρώτο πλήγμα, παρά το γεγονός ότι θεωρούσε την σύγκρουση αυτή ελληνοτουρκική σύγκρουση και όχι τουρκο-ελληνοκυπριακή³⁴.

Το ψυχολογικώς αφόρητο δίλημμα που, κατά τον συγγραφέα μας, αντιμετωπίζει η Ελλάδα (βλ. σημείο «δ») θυμίζει μία αναλογία, θα την λέγαμε το «δίλημμα του Σπάρτακου»: ο υποτελής να αποδεχθεί ότι θα παραμείνει για πάντα δούλος των Ρωμαίων γιατί, αν επιχειρήσει να αποτινάξει τον ζυγό, θα εκτελεσθεί. Εδώ υπάρχουν τουλάχιστον τρεις διέξοδοι. Πρώτον, η αποδοχή όπως είπαμε του ρόλου του «δούλου», ίσως και του «ευτυχημένου σκλάβου» (που ψυχολογικά είναι πιο υποφερτός). Δεύτερον η σχιζοφρένεια, όπως την ορίζει ο R.D. Laing, ως μία ειδική επιλογή σε μία ανθρωπίνως «αβίωτη» κατάσταση όπου δεν είσαι σε θέση να κάνεις καμία απολύτως κίνηση αλλά και η ίδια η ακινησία είναι εξίσου αβίαστακτη, μία κατάσταση «ρουά ματ»³⁵. Τρίτον, μία ηρωική πράξη αυτοκτονίας δια της εξέγερσης.

Υπάρχει όμως και μία τέταρτη διέξοδος, που ενισχύει την επιλογή της εξέγερσης: η ελπίδα, έστω και αμυδρή, για την επιτυχή αποτίναξη του ζυγού και την αποφυγή του θανάτου στην περίπτωση που υφίσταται έστω «γνωστικά εναλλακτική λύση»³⁶. Όσον αφορά το θέμα που εξετάζουμε, γνωστικά η εναλλακτική προσφέρεται με τις τέσσερις προϋποθέσεις που εισηγείται ο Π.Κονδύλης για έναν επιτυχή πόλεμο κατά της Τουρκίας. Νομίζω ότι σε αυτό το πλαίσιο τοποθετείται η Ελλάδα με το Κονδύλειο δίλημμα. Πρόκειται εδώ για μία κατάσταση που θυμίζει προετοιμασία για επαναστατικό απελευθερωτικό αγώνα. Ένας λαός που διαθέτει αυτοσεβασμό και υπερηφάνεια θα προτιμού-

σε να πολεμήσει και ας κινδύνευε να αποτυχεί, αν θέλετε «ελευθερία/αξιοπρέπεια ή θάνατος», όπως συμβαίνει με αρκετά εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα και άλλους καταπιεσμένους. Σε τελική ανάλυση «η ειρήνη δεν αποτελεί αυτοσκοπό», υπάρχουν «αξίες σημαντικότερες και από την ειρήνη», για τις οποίες είναι κανείς έτοιμος να αγωνισθεί, να υποφέρει, να θυσιάσθει³⁷. Επιπλέον έχω την εντύπωση ότι η χρήση βίας που, κατά τον Π.Κονδύλη, θα συνέτριβε την Τουρκία, έχει και τον χαρακτήρα κάθαρσης και λύτρωσης (η βία ως ψυχολογική λύτρωση, όπως το εννοούσε ο Franz Fanon στα συμφραζόμενα της αποτίναξης του αποικιακού ζυγού) για την συνεχώς συρρικνούμενη και δορυφοριοποιούμενη Ελλάδα³⁸.

Ως προς το πέμπτο σημείο, τον αλυτρωτισμό (π.χ. η «Μεγάλη Ιδέα», η «Μεγάλη Τουρκία», η «Μεγάλη Σερβία») σημειώνεται ότι περισσότερο από όλες τις άλλες συγκρούσεις, διαθέτει ανεξίτηλο το στοιχείο του «μηδενικού αθροίσματος» και ως εκ τούτου δεν επιτρέπει την από κοινού ειρηνική επίλυση της διένεξης³⁹. Με το σημείο αυτό του συγγραφέα εισάγεται ο συνεχής αλυτρωτισμός ως θετική αξία. Τίθεται η συνταγή για τον αέναο επεκτατισμό, την επέμβαση σε ξένες χώρες, δηλαδή έμμεσα πλην σαφώς η αμφισβήτηση των αρχών του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών, της Τελικής Πράξης του Ελσίνκι και του διεθνούς δικαίου και γενικότερα των μεγάλων κανόνων (*Jus cogens*) που διέπουν την ειρήνη, τη σταθερότητα και την καλή γειτονία (απαραβίαστο των συνόρων, εδαφική ακεραιότητα, κυριαρχία-ανεξαρτησία, μη χρήση βίας, κλπ). Χωρίς άλλο οι αρχές αυτές παραβιάζοντο και συνεχίζουν να παραβιάζονται από ορισμένα κράτη, πλην όμως είναι διαφορετικό να θεωρεί κανείς αυτή τη στάση φυσιολογική και απαραίτητη για την επιβίωση (την «ζωτικότητα») ενός κράτους, σαν να ήταν μόνο στον κόσμο. Να θεωρεί την επιβίωση και ανάπτυξη ενός κράτους ή έθνους συνυφασμένη με την επέκταση σε βάρος άλλων ασθενέστερων κρατών και λαών (κατά τις γνωστές θέσεις του Hauschofer και Schmitt και των ηγετών που τις έχουν εφαρμόσει στην πράξη). Νομιμοποιείται έτσι η επιθετικότητα και ο εδαφικός αναθεωρητισμός των κρατών αντί για την πολιτική του *status quo*. Η επιθετικότητα ως ευκαίον γίνεται σαφής και στο εδάφιο που υποστηρίζεται ότι θα ήταν ευχής έργο για την Ελλάδα να γινόταν η Ρωσία εθνικιστική και επιθετική - δηλαδή με ηγέτη έναν Ζιρινόβσκι⁴⁰. Θα έλεγε μάλιστα κανείς, ότι με τον προφανή θαυμασμό που τρέφει ο συγγραφέας για την «επεκτατική εκδίπλωση του γεωπολιτικού δυναμικού» της Τουρκίας (αυτή την «πληθώρα διάχυτης και ακαταστάλαχτης ανθρωπίνης ενεργειας» που «ζητά να διοχετευθεί»)⁴¹ δίνει την εντύπωση ότι λυπάται βαθύτατα που δεν είναι έτσι η Ελλάδα.

Ας έρθουμε τώρα στο μεγάλο θέμα του πολέμου ως φυσιολογικού *modus operandi* για μία χώρα και ειδικά για την Ελλάδα στη σημερινή εποχή.

Ο διακρατικός πόλεμος σήμερα

Η επιθετικότητα και ο πόλεμος ως αναγκαίος και λειτουργικός στις διακρατικές σχέσεις, όπως σαφώς νοείται στον Π.Κονδύλη, ενυπάρχει στον Hegel –τον αντίποδα του Kant στο σημείο αυτό– τον Clausewitz, τον von Treitsche και άλλους στοχαστές του 19ου αιώνα⁴². Γενικά, παρά το Σύμφωνο Brian-Kellogg (1928), το σύστημα της Κοινωνίας των Εθνών και τον ιδεαλισμό που επικρατούσε στον μεσοπόλεμο στον χώρο των διεθνών σπουδών (Διεθνείς Σχέσεις και Διεθνές Δίκαιο), ο πόλεμος δεν είχε εντελώς εξορκιστεί ως το 1944. Ακόμη διατηρούσε μέρος της έλξης του, όπως φαίνεται και από το κύρος που κατάφεραν να διατηρήσουν μελετητές που συνέδεσαν το όνομά τους με την ανατροπή του συστήματος των Βερσαλλιών, όπως ο Carl Schmitt και οι γερμανοί διεθνολόγοι που συνδέθηκαν με το Τρίτο Ράιχ⁴³.

Ωστόσο, από το 1945 και έπειτα, ο διακρατικός πόλεμος δεν θεωρείται αποδεκτός τρόπος συμπεριφοράς των κρατών. Απαγορεύεται και καταδικάζεται διεθνώς ως το υπ' αριθμόν ένα διεθνές έγκλημα μαζί με την γενοκτονία, με εξαίρεση σαφείς περιπτώσεις αυτοάμυνας («αμυντικού πολέμου») από επιτιθέμενο ή κατόπιν διεθνούς νομιμοποίησης (περίπτωση απόφασης του ΟΗΕ ή, πολύ πιο αμφιλεγόμενα, σε περίπτωση ανθρωπιστικής επέμβασης κατά μαζικών παραβιάσεων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και γενοκτονίας)⁴⁴.

Πέραν από την απαγόρευση του πολέμου, πλην του αμυντικού, καμμία ξένη χώρα –και πάντως όχι οι Εταίροι της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, οι ΗΠΑ, οι Βαλκάνιοι γείτονες ή η Ρωσία– δεν έχει πεισθεί ότι ένας ελληνοτουρκικός πόλεμος είναι αναγκαίος ή αναπόφευκτος και ότι έχουν εξαντληθεί όλοι οι ειρηνικοί τρόποι επίλυσης των υπαρχόντων διαφορών. Το βέβαιο είναι ότι μία κλιμάκωση από μέρους της Ελλάδας θα επέσυρε όχι αδικαιολόγητη διεθνή κατακραυγή. Γενικότερα, σήμερα, μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, το πνεύμα της εποχής είναι η ειρηνική επίλυση των συγκρούσεων και όχι η ψυχροπολεμική στρατηγική της επιβολής του ενός σε βάρος του άλλου. Οι ιστορικοί αντίπαλοι, κατά το πρότυπο της Γαλλίας και της Γερμανίας στα μεταπολεμικά χρόνια, πασχίζουν για ειρηνικές λύσεις και μάλιστα σε πολύ πιο δυσεπίλυτες και βίαιες συγκρούσεις, όπως το Παλαιστινιακό, το Βορειορλανδικό, το Νοτιοαφρικανικό κ.ά.

Στο πλαίσιο αυτό μία ένοπλη σύγκρουση με την Τουρκία, πλην της σαφώς αμυντικής έναντι επιτιθέμενου, θα αποτελούσε μη επιλογή για την Ελλάδα. Υπάρχει όμως και μία σειρά από σοβαρούς πρακτικούς λόγους που θα καθιστούσαν ένα τέτοιο εγχείρημα εκ προοιμίου αυτοκαταδικασμένο. Ένας ελληνοτουρκικός πόλεμος θα ήταν ανεξέλεγκτος, με πολλά θύματα και καταστροφές. Ο Π.Κονδύλης άλλωστε δεν μιλάει για περιορισμένο πόλεμο ή σύρραξη τύπου «ευέλικτης ανταπόδοσης». Επιπλέον, ο πόλεμος, θα ήταν από οικονομικής πλευράς ολέθριος και για τις δύο χώρες που προσπαθούν να εκσυγχρονισθούν και να ανακάμψουν. Επίσης

ένας πόλεμος εναντίον της στρατιωτικά ισχυρής και εμπειροπόλεμης (λόγω Κουρδικού) Τουρκίας θα μπορούσε να οδηγήσει σε ήττα και σε πρωτοφανή ταπείνωση του ελληνικού λαού⁴⁵. Αλλά και μία νίκη θα ήταν μάλλον πύρρεια και είναι πολύ αμφίβολο αν θα λειτουργούσε αποτρεπτικά για την Τουρκία στο μέλλον. Η ατίμωση και μάλιστα από μικρότερη χώρα θα την έκανε να επιζητήσει έναν ακόμη γύρο (όπως συνέβη με την Αίγυπτο μετά τον Πόλεμο του Ιουνίου 1967). Αυτό ισχύει και για την περίπτωση αμφιλεγόμενου αποτελέσματος («σοσιαλίας»).

Επίσης, είναι ευκολότερο για την πιο συγκεντρωτική και λιγότερο δημοκρατική Τουρκία, στην οποία παίζουν ειδικό ρόλο οι στρατιωτικοί –με την γνωστή στενή στρατιωτική νοο-

των διαφόρων αντίστοιχων εθνοκεντρικών ειδικών στη στρατηγική (το mirror image ή alter ego των αντίστοιχων Ελλήνων) από την άλλη πλευρά του Αιγαίου, όπως ο Sükrü Elekdag, ο οποίος προ της «επιθετικότητας» και του «επικτατισμού» (sic) της Ελλάδας και της Συρίας, εισηγείται στρατηγική δυόμισυ πολέμου (ο μισός είναι έναντι των Κούρδων που κατ' αυτόν υποστηρίζονται έμπρακτα όχι μόνο από την Συρία αλλά και από την Ελλάδα)⁴⁶.

Η παρέμβαση του Π.Κονδύλη για τα ελληνοτουρκικά δεν παρουσιάζει μεγάλη πρωτοτυπία για την ελληνική επιστημονική κοινότητα. Οι περισσότερες από τις θέσεις του έχουν υποστηριχθεί από τη σχολή στρατηγικής του Παντείου Πανεπιστημίου. Ωστόσο ο Κονδύλης, άγνωστο γιατί,

τροπία– ειδικά σε θέματα εθνικής ασφαλείας (και ας είναι ο πόλεμος πολύ σοβαρή υπόθεση για να αφηθεί στους στρατιωτικούς όπως έλεγε ο Clemenceau), να προσφύγει σε πόλεμο. Και αυτό ειδικά αν θεωρεί ότι θίγονται καίρια ζωτικά της συμφέροντα, (όπως η ασφάλειά της, ότι περικυκλώνεται με την επέκταση των έξι μιλίων σε δώδεκα, ότι διατρέχουν κίνδυνο οι Τουρκοκύπριοι με τους ρωσικούς πυραύλους και η δήθεν ελληνική βοήθεια στους Κούρδους, θέμα στο οποίο η Τουρκία κινείται στα όρια του παρανοίας)⁴⁶, και ότι μπορεί να λύσει μια για πάντα τα προβλήματά της με έναν ενοχλητικό γείτονα που της κλείνει και την πόρτα (δεν δέχεται τον διάλογο). Το τελευταίο είχε λίγο-πολύ συμβεί στην περίπτωση της εισβολής στην Κύπρο το 1974⁴⁷. Τέλος, ο πόλεμος με τις καταστροφές που θα επέφερε και τα τόσα θύματα, θα δηλητηριάζε ανεπανόρθωτα τις ελληνοτουρκικές σχέσεις για δεκαετίες⁴⁸.

Εν κατακλείδι με την θέση Κονδύλη, ο κίνδυνος να υπάρξει ένας ελληνοτουρκικός πόλεμος που ούτε η Ελλάδα ούτε η Τουρκία θα ήθελαν, αποβαίνει ένας πόλεμος που θα τον ήθελε η Ελλάδα για να γλυτώσει από τον εναγκαλισμό της δορυφοριοποίησης. Τι καλύτερο δώρο για την επιχειρηματολογία

αγνοεί πλήρως τους συγγραφείς αυτούς⁴⁹. Δεν είναι νέες οι απόψεις για τη συρρίκνωση της Ελλάδας, την επικείμενη δορυφοριοποίηση της χώρας και μάλιστα χωρίς η Τουρκία καν να χρησιμοποιήσει στρατιωτική βία (ειδικά αν συνεχισθεί η πολιτική «κατευνασμού» και «ανάσχεσης» που επεκράτησε μέχρι σήμερα), για την αναζήτηση και εξασφάλιση «εξισορροποιητικών συμμαχιών» («αντιτουρκικός άξονας» στα Βαλκάνια, αντιτουρκικές αμυντικές συμμαχίες με την Ρωσία, το Ιράν, την Συρία), κ.ά.⁵¹. Οι διαφορές με την σχολή του Παντείου είναι νομίζω περισσότερο διαφορές ύφους και έμφασης παρά ουσίας⁵².

Ο άκαμπτος ρεαλισμός και η σύγχρονη, διεθνής βιβλιογραφία

Όπως είχε δείξει ήδη από την δεκαετία του 1960, ο κύριος σύγχρονος κριτικός της πολιτικής της ισχύος, John Burton (ο πατέρας του πλουραλιστικού παραδείγματος), η θεωρία του ρεαλισμού, ξεκινώντας από την λογική της ισχύος και της ισορροπίας δυνάμεων των Μεγάλων Δυνάμεων, επιλέγει μόνο τις περιπτώσεις από την διεθνή ζωή που ενισχύουν την θεώρηση αυτή⁵³. Στην πραγματικότητα προσπαθεί να εξηγή-

σει τον κόσμο του σήμερα με μία ερμηνεία που εκπληγάζει από το τέλος του 19ου αιώνα (ή ακόμη και από τον Πελοποννησιακό πόλεμο) ή τη δεύτερη δεκαετία του Μεσοπολέμου. Κύρια πηγή είναι το τραυματικό σύνδρομο των γενεών που δεν μπόρεσαν εγκαίρως να σταματήσουν τον Χίτλερ. Και από τραυματικές εμπειρίες συνάγονται συνήθως εσφαλμένες γενικεύσεις. Σαν συνέπεια του τρομερού εκείνου πλήγματος, που αναμφίβολα υπέστη η ανθρωπότητα, προβάλλεται το χθές στο σήμερα και του δίνεται μια αιώνια και καθολική εφαρμογή⁵⁴.

Όπως παρατηρεί ο προσεκτικός μελετητής της εξέλιξης του κλάδου των Διεθνών Σχέσεων, John Vasquez, «[ο]ι ερμηνείες της ρεαλιστικής πολιτικής δεν παρέχουν μια θεωρία της διεθνούς πολιτικής αλλά μιαν εικόνα του κόσμου την οποία μπορεί να έχουν εκείνοι που χαράσσουν την πολιτική. Η πολιτική της ισχύος δεν είναι τόσο μια ερμηνεία όσο μια περιγραφή ενός τύπου συμπεριφοράς που απαντάται στο παγκόσμιο πολιτικό σύστημα πρέπει να ερμηνευθεί η ίδια η συμπεριφορά της πολιτικής της ισχύος - δεν διαθέτει η ίδια ερμηνευτική δύναμη»⁵⁵.

Όσο για την γνωστή θέση των ιεράκων ανά τους αιώνες, το *para bellum* (το «αν θέλεις ειρήνη προετοιμάσου για πόλεμο»)⁵⁶ σημειώνονται συναφώς δύο γενικώς αποδεκτά συμπεράσματα της σύγχρονης έρευνας. Πρώτον, η πολιτική της ισχύος και ισορροπίας ισχύος (εξοπλισμοί, στρατιωτικά δόγματα, αμυντικές συμμαχίες και άξονες και γενικά η απειλητική στάση, κλπ) επιφέρει την ίδια αντίδραση και από την άλλη πλευρά. Δημιουργείται έτσι ένας φαύλος κύκλος αντιπαράθεσης. Αυξάνεται η ένταση, το ενδεχόμενο κρίσεων και μπορεί να οδηγηθούν οι δύο αντίπαλοι σε πόλεμο που καμμία πλευρά δεν επιδιώκει. Δεύτερον δεν έχει αποδειχθεί ότι η προετοιμασία για πόλεμο διαθέτει αποτρεπτική αξία (μία αναλογία εδώ είναι η ποινή του θανάτου στο εσωτερικό δίκαιο που ως γνωστόν δεν διαθέτει αποτρεπτική ικανότητα). Η πολιτική της ισχύος δεν είναι αποτελεσματική στρατηγική παρά μόνο σε ελάχιστες περιπτώσεις, ακόμη και όταν εφαρμόζεται από τον ισχυρότερο έναντι του ασθενέστερου⁵⁷.

Το κλειδί είναι αλλού. Να απορριφθεί αυτή η λογική που, άλλωστε, όσο συνεχίζεται, συμφέρει στον στρατιωτικά και γεωπολιτικά ισχυρότερο, δηλαδή στα ελληνοτουρκικά, την Τουρκία. Με τις απειλές, την προσπάθεια χειραγώγησης, με στρατηγικές σε βάρος του άλλου μέρους, αλλά και με την εγγενή περιφρόνηση που ενέχει για το «Άλλο» η στάση αυτή, μειώνεται και δεν ενισχύεται η ασφάλεια. Δημιουργούνται νέες διαφορές (όπως στα ελληνοτουρκικά) και δεν επιλύονται οι παλαιότερες, αυξάνεται δε η πιθανότητα βίαιης σύρραξης. Σε τελική ανάλυση ο άκαμπτος δογματικός ρεαλισμός δεν είναι παρά μία ιδεοληψία και μία ιδεολογία της ισχύος και των Μεγάλων Δυνάμεων. Όπως παρατηρεί ο Stanley Hoffmann, επιφανής θεωρητικός του ρεαλισμού, ο κλάδος των Διεθνών Σχέσεων, όπως αναπτύχθηκε μεταπολεμικά «δεν ήταν τύπο-

τε άλλο από μία εκλογίευση των πολιτικών του Ψυχρού Πολέμου»⁵⁸. Οι νεώτερες προσεγγίσεις στον κλάδο των Διεθνών Σχέσεων δείχνουν με σαφήνεια τα θεωρητικά αλλά και πρακτικά αδιέξοδα στα οποία οδηγείται η θεωρία του άκαμπτου ρεαλισμού. Στη σημερινή μεταδιπολική εποχή, η διεπιστημονική ανάλυση των συγκρούσεων και η έρευνα για την ειρήνη (πρόληψη-διαχείριση-επίλυση συγκρούσεων και «θετική ειρήνη») - κλάδος περιέργως ελάχιστα γνωστός στην Ελλάδα - αποτελεί την κύρια οπτική της μελέτης των Διεθνών Σχέσεων. Ο κλάδος αυτός κινείται στον χώρο του πλουραλισμού (Burton, Kelman, Fisher, Kriesberg, Pruitt, Mitchell, κ.ά.) και εν μέρει και του ήπιου ρεαλισμού (Zartman, K.Holsti, Jervis, κ.ά.).

Καταληκτικές παρατηρήσεις

Σπάνια δίδεται η ευκαιρία στους αναλυτές της διεθνούς πολιτικής να ασκήσουν εξωτερική πολιτική. Ωστόσο ο τρόπος που «βλέπουν τον κόσμο» μπορεί να έχει καταλυτικά αποτελέσματα, ειδικά μακροπρόθεσμα, καθώς τα γεγονότα δεν μιλούν από μόνα τους παρά επί τη βάσει του νοήματος που τους προσδίδουμε. Οι ατυχείς ενέργειες είναι συχνά προϊόνα εσφαλμένης ή παραπλανητικής θεωρίας⁵⁹. Μία τέτοια θεωρία είναι, όπως προσπάθησα να δείξουμε, η θέση του Π.Κονδύλη για την ελληνοτουρκική διένεξη, η οποία συνδυάζει την ντετερμινιστική γεωπολιτική και την *Machpolitik* με τον πόλεμο και τον επιθετικό ελληνικό εθνικισμό. Στην Ελλάδα δεν έχει αναπτυχθεί επαρκώς μία σχολή κριτική στον ρεαλισμό γενικότερα (ήπιο και άκαμπτο) που να αντιστοιχεί στον πλουραλισμό/ νεοφιλελευθερισμό⁶⁰. Αντίθετα, η κριτική στον ρεαλισμό έρχεται από ένα άλλο επιστημονικό κλάδο, το Διεθνές Δίκαιο και εν μέρει από τους μελετητές της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Ας μου επιτραπεί να πω ότι το επιστημονικό αυτό έλλειμμα θα πρέπει σύντομα να διορθωθεί γιατί αλλιώς, όσο περνάει ο καιρός θα αυξάνεται το «χάσμα γνώσης»⁶¹ μεταξύ Ελλάδας και σύγχρονου κόσμου σε ό,τι αφορά την διεθνή πολιτική, με ό,τι αυτό συνεπάγεται.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Robert K. Merton, «The Self-Fulfilling Prophecy», σε Edwin P. Hollander και Raymond G. Hunt (επιμ.), *Classic Contributions to Social Psychology* (Νέα Υόρκη: Oxford University Press, 1972), σελ. 260.
2. Παναγιώτης Κονδύλης, «Επίμετρο στην ελληνική έκδοση», *Θεωρία του Πολέμου* (πρώτη έκδοση στα γερμανικά, 1988, ελληνική έκδοση Αθήνα, Θεμέλιο, 1997), σελ. 381-411. Σημειώνεται ότι οι αναφορές στο έργο αυτό θα γίνονται μέσα στο κείμενό μας με τις σελίδες σε παρένθεση.
3. Θεόδωρος Κουλουμπής, «Σύνθεση ή σύγκρουση», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία* (20 Αυγούστου 1995), σελ. 26. Βλέπε επίσης Θεόδωρος Κουλουμπής, «Οι στόχοι της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής στα Βαλκάνια» σε Δ.Κ. Κώνστα και Π.Ι. Τσάκωνα (επιμ.), *Ελληνική εξωτερική πολιτική: εσωτερικοί και διεθνείς παράμετροι*, σελ. 87-95. Θάνατος Βερέμης και Θεόδωρος Κουλουμπής, *Ελληνική εξωτερική πολιτική: προοπτικές*

και προβληματισμοί (Αθήνα, Ι.Σιδέρης, 1994). Θεόδωρος Κουλουμπής, *Κύπρος, λάθη, διδάγματα*, προοπτικές (Αθήνα, Ι.Σιδέρης, 1996).

4. Βλέπε υποσημείωση 3 και επίσης Θεόδωρος Κουλουμπής και Σωτήρης Ντάλης, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική στο κατώφλι του 21ου αιώνα: εθνοκεντρισμός ή ευρωκεντρισμός* (Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 1997). Βύρων Θεοδωρόπουλος κ.ά., *Σκέψεις και προβληματισμοί για την εξωτερική μας πολιτική* (Αθήνα, Ι. Σιδέρης, 1995). Βύρων Θεοδωρόπουλος, *Οι Τούρκοι και εμείς* (Αθήνα, Εκδόσεις Φυτράκης/ο Τύπος ΑΕ, 1988). Θάνος Βερέμης, *Ελληνοτουρκικές σχέσεις* (Αθήνα, Εκδόσεις Αντ.Ν. Σάκουλα, 1991). Βλέπε επίσης για τις θέσεις της αριστερής αντιμπεριαλιστικής σχολής στην Τουρκία, Άλκης Κούρκουλας, *Ίμια: κριτική προσέγγιση του τουρκικού παράγοντα* (Αθήνα, Ι. Σιδέρης, 1997), σελ.65-6, υποσημείωση.

5. Στην ευρωπαϊκή βιβλιογραφία το θεωρητικό αυτό παράδειγμα είναι γνωστό ως πλουραλισμός, στην αμερικανική ως νεοφιλελευθερισμός που όμως δεν εννοεί τον οικονομικό νεοφιλελευθερισμό. Επίσης αναφέρεται και ως liberal institutionalism.

6. Βλέπε Ken Booth, «Security in Anarchy: Utopian Realism in Theory and Practice», *International Affairs*, 67,3 (1991), σελ. 529-30. Βλέπε επίσης Edward Hallett Carr, *The Twenty Years Crisis, 1919-1939* (Λονδίνο, Macmillan, 2η έκδοση, 1946), σελ. 89.

7. Carr, ό.π. Hans Morgenthau, *The Politics among Nations* (Νέα Υόρκη, Knopf, 1948). Georg Schwarzenberger, *Power Politics* (Λονδίνο, Jonathan Cape, 1941).

8. Για τον Clausewitz βλέπε π.χ. Peter Paret, *Understanding War: Essays on Clausewitz and the History of Military Power* (Princeton: Princeton University Press, 1992).

9. Βλέπε Ριχάρδος Σωμερτίης, «Παιχνίδια πολέμου», *Το Βήμα* (23-11-1997).

10. Αναφέρει ως παρομοίωση ότι αν κάποιος επιτεθεί με ένα μαχαίρι είναι δυνατόν το θύμα να περιμένει να υποστεί πρώτα τη μαχαίριά πριν αντιδράσει («φοβούμενος ότι θα τον πουν πολεμοκάπηλο»), μαχαίριά που μπορεί να μην επέτρεπε στη συνέχεια αποτελεσματική άμυνα. Βλέπε Π.Κονδύλης, «Ο πόλεμος και τα 'λεβέντικα γιουρούσια', *Το Βήμα* (30-11-1997), σελ. 41.

11. Π.Κονδύλης, «Ιδεολογία και εθνική στρατηγική», *Το Βήμα* (4-1-1998), σελ. 53.

12. Με την πτυχή αυτή έχει ασχοληθεί διεξοδικά ο Άγγελος Ελεφάντης. Βλέπε Άγγελος Ελεφάντης, «Οικουμενιστής, ειρηνιστής, αντιεθνικιστής, ευρωπαϊστής; Ναι, βεβαίως, διότι αριστερός», *Ενθέματα, Κυριακάτικη Αυγή* (11-1-1998), σελ. 22.

13. Βλέπε George Modelski, *A Theory of Foreign Policy* (Λονδίνο, Pall Mall, 1962).

14. Τάκης Φωτόπουλος, «Ελλάδα-Τουρκία: εξάρτηση, ανάπτυξη και πολεμολόγιο», *Ελευθεροτυπία* (14-2-1998), σελ. 9.

15. Φωτόπουλος, ό.π., σελ. 9.

16. Δημήτρης Δημητράκος, «Τα μεγάλα πλεονεκτήματα των μικρών χωρών», *Νέες Εποχές, Το Βήμα* (1-2-1998), σελ. 46. Βλέπε γενικότερα E.F. Schumacher, *Small is Beautiful: The Study of Economics as if People Mattered* (Λονδίνο, Abacus, 1974). Η ιδέα του μικρού μεγέθους ήταν ιδιαίτερα προσφιλής και στον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη, σε σημείο ώστε να υποστηρίζουν την στατικότητα του πληθυσμού. Και αυτό γιατί ο κύριος στόχος του κράτους –του άσπεως, της πολής-κράτους– ήταν, κατά τον Πλάτωνα (*Νόμοι*) και τον Αριστοτέλη (*Πολιτικά*), όχι τόσο η ισχύς, αλλά η «συμφάνως προς την λογική διαβίωση» και το μεγάλο πλήθος δυσχέραινε την «αγαθή διακυβέρνηση του κράτους».

17. Raymond Aron, *Πόλεμος και ειρήνη μεταξύ των εθνών* (Αθήνα, Συμπληρωματικά εκδόσεις στρατιωτικών περιοδικών ΓΕΣ, 1966), σελ. 284, 329-38.

18. Thanos Veremis, «Greek Security: Issues and Politics», *Adelphi Papers*, No 179, International Institute of Strategic Studies, Λονδίνο, 1982, σελ.2. Paschalis M.Kitromilides, «Greek Irredentism in Asia

Minor and in Cyprus», *Middle Eastern Studies*, 26 (1990), σελ. 3-17.

19. Αυτό συμβαίνει ειδικά αν εμφορείται από την ρομαντική περιέθνη αντιλήψη του «εθνοτικού κράτους» και όχι του «πολιτικού (secular) κράτους» των πολιτών. Βλέπε Anthony D. Smith, *National Identity* (Penguin, 1991). Κ.Θ. Δημαράς, *Ελληνικός ρομαντισμός* (Αθήνα, Ερμής, 1994).

20. Π. Κονδύλης, «Πολεμοκάπηλοι και αερολογούντες 'εθνικιστές'» *Το Βήμα* (14-12-1998).

21. Βλέπε James E. Dougherty και Robert L. Pfaltzgraff, Jr, *Ανταγωνιστικές θεωρίες Διεθνών Σχέσεων. Μία συνολική προσέγγιση* (Αθήνα, Παπαζήση, 1992 με βάση την 3η έκδοση στα αγγλικά του 1990). William C. Olson και A.J.R. Groom, *International Relations Then and Now: Origins and Trends in Interpretation* (Λονδίνο: Routledge, 1991), σελ. 45-6, 99-100, 253. Βλέπε επίσης το έγκυρο λεξικό των Διεθνών Σχέσεων, Graham Evans και Jeffrey Newnham, *The Dictionary of World Politics: A Reference Guide to Concepts, Ideas and Institutions* (Νέα Υόρκη, Harvester Wheatsheaf, 1990), σελ. 136-7.

22. Αρχικά η θεώρηση περί *Lebensraum*, ήταν συμπληρωματική της θεωρίας περί «Κεντρικής Γής» (*heartland theory*) του Βρετανού γεωγράφου Halford Mackinder (1861-1947), ο οποίος υποστήριξε (αρχικά το 1904) ότι όποιος κυριαρχεί στην ανατολική Ευρώπη κυριαρχεί στην «Κεντρική Γή», όποιος κυριαρχεί στη Κεντρική Γή κυριαρχεί στην «Παγκόσμια Νήσο» (την Ευρασία) και όποιος κυριαρχεί στην Παγκόσμια Νήσο κυριαρχεί στη Γη. Mackinder σε Olson και Groom, ό.π., σελ. 46, 100.

23. Aron, ό.π., σελ. 284. Βλέπε επίσης Dougherty και Pfaltzgraff, Jr, ό.π., σελ. 93-3, 97. Ola Unander, «Introduction», σε Ola Tunander, Pavel Baev και Victoria Ingrid Einegal (επιμ.), *Geopolitics in Post-Wall Europe: Security, Territory and Identity* (Λονδίνο, Sage, 1997), σελ. 3-4. Evans και Newnham, ό.π., σελ. 151-2, 221.

24. Tunander, «Post-Cold War Europe». ό.π., σελ. 23.

25. Evans και Newnham, ό.π., σελ.137.

26. Aron, ό.π., σελ. 283-84.

27. Jan Willem Honig, «Totalitarianism and Realism: Hans Morgenthau's German Eyes», *Security Studies*, 5, 2, (1995/1996), σελ. 290-91. Οι θέσεις του Schmitt υπήρξαν καθοριστικές στη διαμόρφωση της θεωρίας του Hans Morgenthau (του μεταπολεμικού πάτερα του Ρεαλισμού) περί ισχύος και ανθρώπινης επιθετικότητας. Βλέπε Honig, ό.π., 297-98.

28. Carl Schmitt, *Η έννοια του Πολιτικού* (Αθήνα, Κριτική, 1988). Βλέπε επίσης, Honig, ό.π., σελ. 297-302. Ola Tunander, «Post-Cold War Europe: Synthesis of a Bipolar Friend-Foe Structure and an Hierarchic Cosmos-Chaos Structure», σε Ola Tunander κ.ά. (επιμ.), σελ. 23-5. Tunander, «Introduction», ό.π., σελ. 3-4.

29. Georg Schwarzenberger, *International Law and Totalitarian Lawlessness* (Λονδίνο, Jonathan Cape, 1943), σελ.13-29.

30. Evans και Newnham, ό.π., σελ. 86.

31. Στον χώρο του Διεθνούς Δικαίου και της διεθνούς πρακτικής υπάρχουν σήμερα διστάμενες απόψεις στο κατά πόσον επιτρέπεται ή όχι η «προληπτική αυτοάμυνα» (*anticipatory self-defence*) σε περιπτώσεις, εννοείται, επικείμενης επίθεσης από τον αντίπαλο. Διεθνολόγοι του επιπέδου των Jessup, Henkin, Brownlie και Dinstein θεωρούν ότι απαγορεύεται. Αντίθετα εξίσου έγκυροι διεθνολόγοι όπως οι Bowett, McDougal και άλλοι θεωρούν ότι επιτρέπεται. Βλέπε Anthony Clark Arend και Robert J. Beck, *International Law and the Use of Force* (Λονδίνο, Routledge, 1993), σελ. 72-79.

32. «[Μ]όνο αν είχε πειστικούς λόγους να πιστεύει ότι επίκειται ένα μαζικό πλήγμα, και «[τ]ο αν επικείται γενικός πόλεμος ή όχι είναι θέμα στάθμησης της συγκεκριμένης κατάστασης, και η στάθμηση αυτή απαιτεί ύψιστη εναισθησία και ευθυκρισία». Βλέπε, Κονδύλης, *Το Βήμα* (30-11-1997), ό.π. 33. Έτσι διεθνώς η εισβολή και κατοχή της Κύπρου, δεν θεωρείται –πα-

ρά της ελληνικές και ελληνοκυπριακές διαμυρτηρίες– ισοδύναμη πράξη διεθνούς παρανομίας όπως η εισβολή του Ιράκ στο Κουβέιτ.

34. Ευχαριστώ για την επισήμανση αυτή τον μελετητή της Τουρκίας, Ηρακλή Μήλλα.

35. R.D. Laing, *The Politics of Experience and the Bird of Paradise* (Harmondsworth, Penguin, 1967), σελ. 95.

36. Βλέπε Henri Tajfel, «The Social Psychology of Minorities», *Minority Rights Group, Report* αρ. 39, Λονδίνο, 1978, σελ. 8.

37. Kalevi Holsti, «Paths to Peace? Theories of Conflict Resolution and Realities of International Politics», Ramesh Thakur (επιμ.) *International Conflict Resolution* (Boulder, Westview, 1988), σελ. 114. Η θέση αυτή απηχεί και την σχολή των ανθρωπίνων αξιών και αναγκών που αναπτύχθηκε στον χώρο της ψυχανάλυσης και της κοινωνικής ψυχολογίας (A.Maslaw, E.Fromm, H.Cantril, P.Sites) και έχει βρει την έκφραση στην έρευνα συγκρούσεων στις Διεθνείς Σχέσεις. Βλέπε John Burton (επιμ.), *Human Needs Theory* (Λονδίνο, Macmillan, 1990).

38. Frantz Fanon, *Les damné de la terre* (Παρίσι, Francois Maspero, 1961).

39. Naomi Chazan (επιμ.), *Irredentism and International Politics* (Boulder, Lynne Rienner, 1991). Για το ασυμβίβαστο των αλτρουτικών συγκρούσεων βλέπε επίσης Alexis Heraclides, «Conflict Resolution, Ethnonationalism and the Middle East Impasse», *Journal of Peace Research*, 26,2 (1989), σελ. 199.

40. Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Ριχάρδος Σωμερτίης, «Περί Πολέμου και Κονδύλη», *Νέες Εποχές, Το Βήμα* (7-1-1998), σελ. 40.

41. Το περίεργο αυτό μίγμα θαυμασμού και τρόμου για την Τουρκία είναι εμφανές και στο εξής χαρακτηριστικό εδάφιο: «[μ]όνο εκεί που κοχλάζει νεανικό αίμα γεννιούνται ιδέες ικανές να κινητοποιήσουν μάζες, όσο 'προωτόγονες' κι αν φαίνονται οι ιδέες αυτές στα μάτια δημογραφικά φθιόντων γειτόνων εκλεπτυσμένων από την ξαφνική ευζωία ή διανοουμένων που εξ επαγγέλματος παράγουν ιδεολογίες του ειρηνιστικού ευδαμονισμού ...» (σελ. 388).

42. Βλέπε Θεόφιλος Βέικος, *Ειρήνη και Πόλεμος* (Αθήνα, Στιγμή, 1987), σελ.10, 22-27.

43. Schwarzenberger, *International Law and Totalitarian Lawlessness*, ό.π., σελ.13-29.

44. Στο θέμα αυτό υπάρχει γενική ομοφωνία στη βιβλιογραφία του Διεθνούς Δικαίου. Βλέπε Arend και Beck, ό.π., σελ. 29-70. Στην χώρα των κανονιστικών Διεθνών Σχέσεων γίνεται συζήτηση για τον «δίκαιο» και τον «άδικο πόλεμο», όπου δίκαιος πόλεμος είναι ο αμυντικός. Βλέπε Michael Walzer, *Just and Unjust Wars* (Basic Books, 1977), σελ.51-63, 86-101. David Luban, «Just War and Human Rights», σε Charles Beitz, κ.ά. (επιμ.), *International Ethics* (Princeton, Princeton University Press, 1985), σελ.195-236.

45. Κατά την περιφρημη θέση του διπλωμάτη Βύρωνα Θεοδωρόπουλου, από τους βαθύτερους γνώστες των ελληνοτουρκικών, η Ελλάδα ουδέποτε κατόρθωσε να νικήσει τους Τούρκους/Οθωμανούς μόνη της, πάρα μόνο όταν είχε συμμάχους.

46. Για τους τουρκικούς φόβους και τις κατηγορίες που προσάπτουν στην Ελλάδα βλέπε π.χ. Μεσοút Γλιμάζ, «Ελληνοτουρκικές σχέσεις: πηγές δυσπιστίας και προοπτικές κατανόησης», *Επίκεντρα*, αρ. 82 (Απρίλιος-Μάιος-Ιούνιος 1995), σελ. 26-8. Μεχμέτ Άλι Μπιράντ, «Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις: προβλήματα, ευκαιρίες και κίνδυνοι», στο ίδιο, σελ. 29-32. Βλέπε επίσης Ηρακλή Μήλλα, «Ο αρνητικός Άλλος», *Ενθέματα, Κυριακάτικη Αυγή* (22-2-1998), σελ. 23.

47. Βλέπε Άλι Μπιράντ, *Απόφαση-Απόβαση* (Αθήνα, 1984).

48. Αλέξης Ηρακλειδής, «Ίμια, η επόμενη μέρα: η ελληνοτουρκική διένεξη, από την αντιπαράθεση στην επίλυση», *Βήμα Διεθνών Σχέσεων*, τεύχος 4 (Ιούνιος 1996), σελ.12.

49. SükrüElektdag, «2 1/2 War Strategy», *Perceptions* (Μάρτιος-Μάιος 1996), σελ. 33-57.

50. Δεν αναφέρεται σε αυτούς ούτε καν στη Βιβλιογραφία του βιβλίου του.

51. Βλέπε Παναγιώτη Ήφαιστου και Αθανασίου Πλατιά, *Ελληνική αποτρεπτική στρατηγική* (Αθήνα, Παπαζήση, 1992). Αθανάσιου Πλατιά, «Ο σχεδιασμός της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής», σε Κώστα και Τσάκωνα (επιμ.), ό.π., σελ. 164, 166-8.

52. Η σχολή του Παντείου τονίζει και τον από βορράν κίνδυνο από την πΓΔΜ, την Αλβανία και γενικότερα από τον «Ισλαμικό (φιλο-τουρκικό) τόξο». Αντίθετα ο Κονδύλης, στο θέμα της πΓΔΜ θεωρεί ότι «αντι-Σκοπιανή» στάση ήταν «απερίσπετη» ενόψη της άμεσης απειλής δορυφοριοποίησης της Ελλάδας από την πανίσχυρη Τουρκία και στο μέλλον, από τον διαφαινόμενο από βορράν «κίνδυνο» από μία «μειζονα Αλβανία». Επίσης η από μέρος του Κονδύλη απόρριψη της πολιτισμικής κατωτερότητας ή πολιτισμικής βαρβαρότητας που τονίζεται από ορισμένους –και όχι από όλους– της σχολής αυτής. Τέλος, η τομή που εισάγει ο Κονδύλης με το μαζικό πρώτο πλήγμα. Αντίθετα η προϋπάρχουσα τάση κινείται, τουλάχιστον στα επιστημονικά της κείμενα, περισσότερο με όρους πολιτικής της ισχύος ως αξιόπιστης αποτροπής με βάση το αξίωμα para bellum («αν θέλεις ειρήνη προετοιμάσου για πόλεμο»). Βλέπε σημείωση 51.

53. John W. Burton, *International Relations: A General Theory* (Cambridge, Cambridge University Press, 1965).

54. Robert L. Rothstein, «On the Costs of Realism», σε Michael Smith, Richard Little και Michael Shackleton (επιμ.), *Perspectives on World Politics* (Λονδίνο, Croom Helm, 1981), σελ. 389, 393-97. Robert Jervis, *Perception and Misperception in International Politics* (Princeton: Princeton University Press, 1976), σελ. 217-87. Burton, ό.π. σελ. 54, 71-6.

55. John Vasquez, *The Power of Power Politics: A Critique* (Λονδίνο, Frances Pinter, 1983), σελ. 216.

56. Evans και Newnham, ό.π., σελ. 304.

57. Jack Snyder, «Rationality at the Brink: The Role of Cognitive Processes in Failures of Deterrence», *World Politics*, 30 (1978), σελ. 345-65. Alexander George και Robert Smoke, *Deterrence in American Foreign Policy: Theory and Practice* (Νέα Υόρκη, Columbia University Press, 1974). Bruce Russett, «The Calculus of Deterrence», *Journal of Conflict Resolution*, 7 (1963), σελ. 97-109.

58. Stanley Hoffmann, «An American Social Science: International Relations», *Daedalus*, 103, 3 (1977), σελ.48.

59. A.J.R. Groom, «Practitioners and Academics: Toward a Happier Relationship?», σε Michael Banks (ed.), *Conflict in World Society: A New Perspective on International Relations* (Brighton: Wheatsheaf Books, 1984), σελ. 196. Kenneth E. Boulding, *The Image: Knowledge in Life and Society* (Ann Arbor: Michigan University Press, 1956). John W. Burton, «Theory and Reality», *Millenium: Journal of International Studies*, 4:3, 1975-1976, σελ. 251-62.

60. Για μία εξαίρεση που κινείται στα πλαίσια του πλουραλισμού βλέπε Αλέξης Ηρακλειδής, Γιώργος Κωστάκος και Χρήστος Φραγκονικολόπουλος, *Διεθνείς Διενέξεις, Αντιμετώπιση και Επίλυση* (Αθήνα, Ι. Σιδέρης, 1994).

61. Για το «χάσμα γνώσης» βλέπε John W. Burton, *Dear Survivors. Planning after Nuclear Holocaust: War Avoidance* (Λονδίνο, France Pinter, 1982), σελ. 8-9.